

RAT SJEĆANJA

Centar za nenasilnu akciju

RAT SJEĆANJA

Istraživanje o mjestima stradanja
i sjećanja na rat u BiH

Centar za nenasilnu akciju
Sarajevo – Beograd, 2016

RAT SJEĆANJA

Istraživanje o mjestima stradanja
i sjećanja na rat u BiH

Izdavač:

Centar za nenasilnu akciju, Sarajevo – Beograd

Uredništvo:

Ivana Franović

Nenad Vukosavljević

Fotografije:

Nedžad Horozović

Nenad Vukosavljević

Urednik fotografije:

Nenad Vukosavljević

Tim koji je radio na istraživanju:

Amer Delić

Davorka Turk

Ivana Franović

Katarina Milićević

Nedžad Horozović

Nenad Vukosavljević

Sanja Burazerović

Dizajn:

Ivana Franović

Lektura:

Bojan Krivokapić

Jasna Dimitrijević

Objavljivanje ove knjige potpomognuto je
sredstvima Diakonie Austria i njemačkog
Saveznog ministarstva za privrednu saradnju i
razvoj (BMZ).

© Centar za nenasilnu akciju, 2016.

Sadržaj

Skraćenice 6

Zahvale 7

Predgovor 9

Fotografije i identifikacijske kartice

* dostupno u štampanoj verziji i na stranici www.kulturasjecanja.org *

Ahmići, Šehidsko spomen-obilježje 14	Prijedor, Centralni spomenik "Za krst časni" 85
Bihać, Spomen-obilježje MZ Luke 15	Prijedor, Logor Omarska (neobilježeno mjesto stradanja) 86
Bihać, Spomen obilježje "Humci" 17	Prijedor, Spomen-ploča logor Keraterm 90
Bihać, Žegar, Spomenik žrtvama Domovinskog rata 18	Prijedor, Spomen-obilježje palim borcima RS iz Trnopolja 91
Bosanska Krupa, Pištaline, Spomen soba 19	Prijedor, Logor u Trnopolju (neobilježeno mjesto stradanja) 92
Bosanska Krupa, Pištaline, Šehidsko groblje Ometaljka 20	Prijedor, Spomen obilježje Kevljani 2005. 93
Bosanska Krupa, Spomen-obilježje žrtvama oslobođilačkog rata 21	Prijedor, Spomen ploča – masovna grobnica Stari Kevljani 95
Bosanska Krupa, Spomenik Amri Sedić 23	Prijedor, Nepostavljena spomen-ploča žrtvama na Korićanskim stijenama 96
Bratunac, Kravica, Spomenik srpskim žrtvama 24	Sanski Most, Spomen-kompleks u centru grada 97
Brčko, Spomenik borcima VRS 25	Sanski Most, Spomen-ploča u parku 102
Brčko, Spomenik braniteljima HVO-a 26	Sanski Most, Spomen-ploča logorašima 103
Brčko, Spomenik borcima ARBiH 28	Sanski Most, Logor Sanakeram 104
Brčko, Logor "Luka", Spomen soba / Muzej logoraša 29	Sanski Most, Spomen-obilježje Jama Hrastova glavica 105
Brčko, Spomenik Draži Mihailoviću 34	Sanski Most, Došci – Gornji Kamengrad, Porušena džamija 106
Brčko, Spomen groblje za nestale Brčake 35	Sanski Most, Došci – Gornji Kamengrad, Šehidsko spomen-obilježje 107
Brčko, Laništa, Spomenik žrtvama četničkog masakra 8. svibnja 1992. 37	Sanski Most, Pobriježje, Spomen-ploča na ostacima srušene džamije 108
Brod, Centralni spomenik poginulim borcima 42	Sarajevo, Spomen-obilježje ubijenoj djeci opkoljenog Sarajeva 110
Brod, Sijekovac, Spomen crkva sijekovačkim žrtvama 43	Sarajevo, Spomen-ploča građanima ubijenim na Markalama 116
Busovača, Središnje spomen obilježje 44	Sarajevo, Spomenik na Trgu Heroja 120
Busovača, Spomen soba HVO 45	Sarajevo, Spomenik u Ulici Envera Šehovića 121
Busovača, Logor Silos (neobilježeno mjesto stradanja) 46	Sarajevo, Koševo, Spomen-obilježje na šehidskom mezarju 122
Derventa, Centralno spomen-obilježje 50	Sarajevo, Spomen-ploča na zgradi Vijećnice 126
Derventa, Spomenik u Velikoj Sočanici 54	Sarajevo, Spomen-ploča građanima ubijenim u redu za hljeb 127
Derventa, Spomen kompleks Čardak 55	Sarajevo, Sarajevske ruže 128
Derventa, Spomenik HVO 56	Sarajevo, Dobrovoljačka (neobilježeno mjesto stradanja) 130
Derventa, Agići, Spomen-obilježje Agići 57	
Derventa, Spomenik poginulima sela Modran i okolnih mjesta 58	
Kozarac, Centralno spomen-obilježje 63	
Kozarac, Šehidsko mezarje Kamičani 65	
Livno, Spomenik poginulima za slobodu hrvatskog naroda 69	
Livno, Spomen crkva 74	
Mostar, Spomenik poginulim pripadnicima ARBiH 75	
Mostar, Grabovica, Spomenik civilnim žrtvama rata 78	
Olovo, Čuništa, Šehidska česma 81	

Sokolac, Vojničko spomen groblje "Mali Zejtinlik" 134	Tuzla, Steći za zlatne ljiljane 173
Srebrenica, Spomen-obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine 140	Tuzla, Spomenik borcima i šehidima na Brčanskoj Malti 174
Šamac, Centralni spomenik palim za slobodu '92–'95. 148	Tuzla, Spomen fontana na Brčanskoj Malti 175
Šamac, Spomenik poginulim borcima i civilnim žrtvama 151	Tuzla, Brčanska Malta (neobilježeno mjesto stradanja) 176
Šamac, Spomen soba poginulim borcima 152	Velika Kladuša, Centralni spomenik ARBiH 177
Šamac, Crkvina, Spomenik poginulim borcima i civilnim žrtvama Crkvine 156	Velika Kladuša, Spomen-obilježje poginulim pripadnicima Narodne odbrane – Mezarje "Dubrave" 178
Šamac, Logor u Crkvini (neobilježeno mjesto stradanja) 160	Višegrad, Spomen-obilježje ubijenim i nestalim Bošnjacima 182
Šamac, Obudovac, Spomenik palim Obudovljanima od Protine bune pa na ovamo 163	Vitez, Kruščica, Šehidska soba 186
Trnovo, Ledići, Spomenik civilnim žrtvama 168	Vitez, Stari Vitez, Spomenik "Cisterna" 187
Trnovo, Ledići, Spomenik šehidima i poginulim borcima 169	Zavidovići, Spomen-obilježje šehidima i poginulim borcima i civilnim žrtvama rata '92–'95. 188
Tuzla, Spomen-ploča na Kapiji 170	Zavidovići, Spomen soba 189
Tuzla, Aleja mladosti 171	Zavidovići, Spomenik šehidima Džeba-Ridžala 1992–1995. 194
Tuzla, Spomen obilježje poginulim braniocima Tuzle 172	Zavidovići, Stog, Pravoslavna crkva 195
	Beleške 200

Sećanje i pomirenje. Istraživanje o spomenicima iz rata u Bosni i Hercegovini

1 Uvod 205
2 Osnovne informacije o istraživanju 206
2.1 Metodologija 206
2.2 Osnovni podaci o uzorku 207
3 Kultura sećanja u nekoliko primera 212
3.1 Hrastova glavica 212
3.2 Mobilna spomen-ploča za Korićanske stijene 213
3.3 Sijekovac 213
3.4 Sarajevske ruže 214
3.5 Brčko 214
4 Šta nam govore spomenici: Nalazi i zapažanja 215
4.1 Etničke grupe 215
4.2 Gde se spomenici nalaze, ko ih podiže i postoji li javni dijalog 216
4.3 Izmene na spomenicima 218
4.4 Veza sa spomenicima posvećenim Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB) 220
4.5 Slike neprijatelja 222
4.6 O čemu spomenici ne govore 223
5 Zaključci, kultura sećanja u BiH 224
6 Ka kulturi sećanja koja doprinosi pomirenju 226
7 Literatura 228
8 Aneksi 230
8.1 Upitnik koji su popunjavala nadležna tela i/ili organizacije 230
8.2 Spomenici uvršteni u istraživanje 230

Skraćenice

ARBiH	Armija Republike Bosne i Hercegovine
BiH	Bosna i Hercegovina
BORS	Boračka organizacija Republike Srpske
bbr	Brdska brigada
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica
HVO	Hrvatsko vijeće obrane
IZ	Islamska zajednica
JNA	Jugoslovenska narodna armija
JP	Javno preduzeće
KS	Kanton Sarajevo
MZ	Mjesna zajednica
NOB	Narodnooslobodilačka borba
NOR	Narodnooslobodilački rat
NVO	Nevladina organizacija
OLPBR	Ozrenska laka pješadijska brigada
OS RBiH	Oružane snage Republike Bosne i Hercegovine
OSA BiH	Oružane snage Armije Bosne i Hercegovine
OŠ	Osnovna škola
RS	Republika Srpska
RVI	Ratni vojni invalid
Sbbr	Slavna brdska brigada
SPC	Srpska pravoslavna crkva
SUBNOR	Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata
UDiVDR	Udruga dragovoljaca i veterana Domovinskog rata
USK	Unsko-sanski kanton
VRS	Vojska Republike Srpske

Zahvale

Zahvaljujemo svima onima koji su nas podržali i doprineli da se ovo istraživanje sprovede.

Posebno hvala:

Adnanu Dupanoviću iz Bihaća	Ivi Anđeloviću iz Brčkog
Amri Čusto iz Sarajeva	Ivi Pejakoviću iz Jasenovca
Anđelku Kvesiću iz Busovače	Jasminu Mahmutoviću iz Zavidovića
Arijani Musić iz Sarajeva	Josipu Drežnjaku iz Mostara
Asimu Parliću iz Zavidovića	Ljubanu Volašu iz Prnjavora
Avdiji Bandi iz Brčkog	Michaeli Scholz iz Beča
Bori Kitanoskom iz Prilepa	Milanu Koziću iz Rogatice
Boži Matanoviću iz Nuštra	Miloradu Kapetanoviću iz Novog Grada
Čedomiru Glavašu iz Bratunca	Mirku Zečeviću-Tadiću iz Brčkog
Dini Zuloviću iz Sarajeva	Muhamedu Azabagiću iz Tuzle
Đoki Pupčeviću iz Šamca	Narcisu Mišanoviću iz Sarajeva
Draganu Konti iz Livna	Nedžad Novaliću iz Sarajeva
Đuri Pejaku iz Županje	Nicolasu Mollu iz Sarajeva
Edinu Ramuliću iz Prijedora	Nijazu Miljkoviću iz Velike Kladuše
Faruku Šehiću iz Sarajeva	Novici Kostiću iz Vlasotince
Franji Grgiću iz Bihaća	Sanjinu Bužo iz Brisela
Goranu Nikoliću iz Vlasotince	Seadu Šehiću iz Bosanske Krupe
Hamdiji Kariću iz Viteza	Semiru Drljeviću iz Mostara
Ibrahimu Topčiću iz Gornjeg Vakufa/Uskoplja	Spasoju Kulagi iz Dervente

Hvala i:

Diakonie Austria

Kantonalnom zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajeva

Medžlisi Islamske zajednice Sanski Most

Njemačkom Saveznom ministarstvu za privrednu saradnju i razvoj (BMZ)

Odjeljenju za prostorno uređenje i stambeno-komunalne poslove, Opština Sokolac

Zavodu za kulturno-historijsko naslijeđe Unsko-sanskog kantona

Predgovor

Pred vama je publikacija nastala kao dio projekta „Ratni spomenici u Bosni i Hercegovini (od 1991.)“. Cilj nam je bio istražiti (dokumentirati i analizirati) politiku memorijalizacije i kulturu sjećanja u Bosni i Hercegovini sa sve tri zaraćene strane, promatrajući ju je prvenstveno iz perspektive izgradnje trajnog mira i pomirenja.

Namjera ovog kritičkog osvrt a je podizanje svijesti o trenutno prisutnim modelima kolektivnog sjećanja, poticaj na otvoreni dijalog o postojećim modelima memorijalizacije, te poziv za nalaženje novih rješenja koja će se, prije svega, usmjeriti na žrtve nepravde i nasilja, bez obzira na njihovo porijeklo. Identificirajući sličnosti i razlike etničkih modela sjećanja, i njihovu ukorijenjenost u nacionalne narative, nastojimo otvoriti prostor za konstruktivnu promjenu prema inkluzivnijoj, ne-nacionalističkoj, ka miru okrenutoj kulturi sjećanja. Ovaj će proces, nadamo se, barem dijelom osujetiti političku manipulaciju prošlošću te potaknuti dugoročne procese pomirenja, institucionalnu podršku i uključivanje širih slojeva društva u proces izgradnje trajnog mira na ovim prostorima.

Tijekom trogodišnjeg istraživanja snimili smo veliki broj spomenika te neobilježenih mjesta stradanja širom Bosne i Hercegovine, za njih ukupno 85 uspjeli smo prikupiti osnovne podatke. Inicijalni odabir izvršili smo oslanjajući se na podatke kojima smo već raspolagali, ali i u suradnji s kontaktima koje imamo na terenu, poput organizacija žrtava i boračkih organizacija, koje su u velikom broju slučajeva inicijatori obilježavanja mjesta stradanja.

Nekoliko je kriterija kojima smo se rukovodili prilikom odabira. Prije svega, bilo nam je važno da spomenik predstavlja obilježavanje stradanja iz rata 1991.–1995.; potom, kome je spomenik podignut (civilne ili vojne žrtve), i gdje (na određenom području gdje etnicitet žrtava predstavlja manjinu, ali i gdje žrtve pripadaju etničkoj većini). U ovom su istraživanju zastupljene sve tri nekad zaraćene strane (Bošnjaci, Hrvati, Srbi).

Svaki spomenik prati njegova identifikacijska kartica u kojoj je označeno kome je, gdje i kada spomenik podignut (odnosno nije podignut, kao što je u slučaju neobilježenih mjesta stradanja), dimenzije (te predstavlja li spomenik dio spomeničkog kompleksa, ili stoji samostalno), doslovan navod teksta ispisanog na spomeniku¹, tko je inicirao podizanje spomenika, odakle su pristigla potrebna sredstva, jesu li i na čiji zahtjev na spomeniku vršene naknadne intervencije, te kakva je njegova današnja namjena (obilježavanja, komemoracije, posjete).

Sve ove spomenike osobno smo posjetili, te većinom uspjeli razgovarati s osobama na terenu, bilo da su na neki način uključene u podizanje spomenika ili spomenik bitno obilježava njihovu životnu sredinu.

Komunikacija s relevantnim institucijama i lokalnim vlastima pokazala je da je nadležnost nad ovim procesom najčešće nejasna, te da o podignutim spomenicima ne postoje sistematično prikupljeni podaci (prije svega na razini opština, pa onda i na kantonalnoj/entitetskoj razini). Utoliko je proces prikupljanja službenih podataka bio prilično tegoban i u

¹ Natpise, posvete i poruke upisane na spomenike prepisivali smo doslovno, u nastojanju da što vjernije prenesemo poruku koju određeni spomenik nosi. Iz ovog su pravila izuzeta imena žrtava, koja nismo pojedinačno navodili, ali u identifikacijskoj kartici spomenika na kojima su upisana stoji podatak o ovome, kao i o eventualnim dodatnim podacima (ime, prezime, ime oca, godina rođenja i godina smrti).

tom je smislu još nedovršen, nekim spomenicima koje vam ovdje predstavljamo nedostaju službeni podatci. Zbog toga smo podatke nastojali prikupiti i na druge načine, intervjuima i konzultacijama s lokalnim partnerima, relevantnim pojedincima i institucijama, kroz novinske članke, novinske izvještaje o komemorativnim praksama, sudske nalaze i presude (u nastojanju da utvrdimo što se događalo na području na kojem je određeni spomenik podignut, odnosno nije podignut kada se radi o neobilježenim mjestima stradanja), što je bitno produžilo vrijeme koje nam je bilo potrebno za istraživanje.

Izvori za službene podatke su: opštine u kojima se spomenici nalaze (nadležna opštinska služba, najčešće za urbanizam ili boračka pitanja), boračka udruženja, udruženja logoraša i porodica poginulih, RVI udruženja, medžlisi IZ-a² (kada je spomenik u sklopu džamijskog imanja), kantonalna udruženja za očuvanje spomenika (Sarajevski i Unsko-sanski kanton) ili organizacije koje su bile nosioci projektne dokumentacije ili je ona još uvijek u njihovom posjedu. Svi ovi podaci (službeni, ali i oni do kojih smo došli neslužbenim putem) i njihovo porijeklo naznačeni su u identifikacijskim karticama spomenika. Posjedujemo i dokumentaciju o svim službenim zahtjevima koje smo adresirali na nadležne institucije ne bismo li došli do službenih podataka.

Koliko nam je poznato, ovakvo istraživanje dosad nije provedeno u Bosni i Hercegovini. Stoga smo, osim fotografiranja i prikupljanja podataka, organizirali i dvije fokus grupe, na kojima smo predstavili nalaze do kojih smo došli. Prva fokus grupa uključivala je istraživače, historičare, znanstvenike s područja društvenih znanosti, te aktiviste/ce mirovnih i organizacija za ljudska prava koji su profesionalno zainteresirani za pitanja memorijalizacije i kulture sjećanja. Ova je fokus grupa održana u decembru/prosinu 2012. u Sarajevu. Nekoliko mjeseci kasnije organizirali smo drugu fokus grupu u Doboju, na koju smo pozvali ratne veterane s kojima smo već surađivali i koji imaju značajno iskustvo u aktivnostima usmjerenim na izgradnju mira. Ovu smo fokus grupu organizirali prvenstveno zato što su boračka udruženja u velikom broju slučajeva inicijatori podizanja spomenika na određenom području, ili u njihovom podizanju imaju značajnu ulogu. Cilj fokus grupa bila je refleksija i kritički osvrt na postojeće prakse memorijalizacije i kulture sjećanja. Svi ovi nalazi uključeni su u publikaciju koju imate pred sobom.

Ovom prilikom želimo se zahvaliti svim učesnicima/cama fokus grupa, te osobama i institucijama koje su sudjelovale u prikupljanju potrebnih podataka.

Također, koristimo ovu priliku da zahvalimo Diakonije Austria na finansijskoj i moralnoj podršci da ovu ideju sprovedemo u djelo, na razumijevanju zbog produžavanja roka i na povjerenju koje su u nas imali.

Prikupili smo opširan materijal, puno širi od početno planiranog monografskog izdanja. Prikupljajući materijal, vrlo smo se često susretali s ocjenama da se ovim spomenicima ne posvećuje dužna pažnja. Mnogi od njih po sebi su vrlo zanimljivi i vjerno predstavljaju dominantnu kulturu sjećanja u Bosni i Hercegovini, kao i percepciju postratne stvarnosti, te stoga nismo željeli propustiti priliku zabilježiti ih. Stoga smo odlučili da ćemo objaviti sve prikupljene podatke, na web stranici koju smo dizajnirali specifično za ovu svrhu (kulturasjecanja.org), kako bismo ovaj materijal učinili dostupnim široj javnosti. Ona će se i nadalje dopunjavati novim spomenicima i (ne)obilježenim mjestima stradanja, kao i svim relevantnim podacima koje o njima uspijemo pribaviti.

Davorka Turk

2 Lokalna organizacijska jedinica Islamske zajednice.

Fotografije i identifikacijske kartice

Dostupno u štampanoj verziji
i na stranici www.kulturasjecanja.org

Sećanje i pomirenje.

Istraživanje o spomenicima iz
rata u Bosni i Hercegovini

Sećanje i pomirenje

Istraživanje o spomenicima iz rata u Bosni i Hercegovini

Ivana Franović

1 Uvod

Ovaj tekst predstavlja analizu kulture sećanja na rat u Bosni i Hercegovini u periodu od 1991–1995, a kroz postojeće spomenike koji se odnose na taj period. Pod kulturom sećanja podrazumevamo načine na koje pamtimo kao društvo,¹ odnosno kako objašnjavamo prošlost.² Važno je naglasiti da pod pojmom „spomenik“ ovde podrazumevamo ne samo mesta sećanja, memorijale materijalizovane u prostoru, poput materijalnih objekata, instalacija i skulptura, već i spomen-ploče, spomen-sobe, spomen-crkve, groblja i mezarja, spomen-česme i građevine koje su tokom rata služile kao logori. Istraživanje ne obuhvata „meke“ memorijale kao što su praznici i drugi važni dani u državnim kalendarima, publikacije, nazivi ulica, trgova, institucija, komemoracije, memorijalne konferencije, kulturni događaji i drugi načini iskazivanja kolektivnog sećanja.

Centar za nenasilnu akciju već dugi niz godina radi na izgradnji mira, uspostavljanju dijaloga širom regije bivše Jugoslavije i suočavanju s prošlošću. Jedan od razloga zašto smo odlučili da radimo ovo istraživanje leži upravo u našem osećaju da – kao mirovne aktivistkinje i aktivisti – imamo obavezu da reagujemo i ukažemo na probleme i opasnosti koje proizlaze iz aktuelne kulture sećanja. I pokušamo da predložimo načine kako da se nosimo sa ovom situacijom ili bar da damo doprinos stvaranju klime gde bi bio moguć konstruktivan javni dijalog.

Ciljeve istraživanja postavili smo ambiciozno:

- Dokumentovanje postojeće kulture sećanja na rat u Bosni i Hercegovini (1991–1995)
- Analiza postojeće kulture sećanja
- Ispitivanje sličnosti i razlika među etničkim modelima memorijalizacije
- Davanje poticaja za konstruktivnu promenu kulture sećanja

Pitanja na koje smo želeli da nađemo odgovor su: Čemu nam služe spomenici? Kakvu poruku nose? Koliko opominju, a koliko prete? Verovatno najznačajnija pitanja za nas jesu: koliko doprinose pomirenju i konstruktivnom suočavanju s prošlošću i šta bi bio poželjan model spomenika.

Realizacija istraživanja počela je na jesen 2012. godine i trajala do proleća 2015. godine.

1 Nenad Vukosavljević, „Kultura i politika sećanja“ u: I. Franović, ur., *Pomirenje?! Priručnik za rad na suočavanju s prošlošću kroz treninge i radionice*, Beograd-Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2012, str. 86.

2 Todor Kuljić, *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja štampa, 2006, str. 7.

Podaci koje smo prikupili tokom istraživanja veoma su obimni i analiza se može uraditi iz različitih uglova. Nadamo se da će oni koristiti i drugim istraživačima, koji će možda imati različita centralna pitanja. U ovom tekstu probaćemo da se fokusiramo na gorenavedena pitanja koja su nam najvažnija za rad na izgradnji mira.

2 Osnovne informacije o istraživanju

2.1 Metodologija

U cilju sužavanja materijala za obradu, postavili smo **kriterijume** koje bi uzorak spomenika morao da zadovolji:

- da budu zastupljene sve tri ključne etničke grupe u BiH,
- da budu zastupljeni spomenici koji su na mestima gde je etnička grupa stradali u većini,
- da budu zastupljeni spomenici koji su na mestima gde je etnička grupa stradali u manjini,
- da budu zastupljeni spomenici i civilnim i vojnim žrtvama,
- da uzorak obuhvata spomenike podignute u različitim periodima od rata do danas,
- da obuhvati neobeležena mesta stradanja sve tri „strane“: Bošnjake/Bošnjakinje, Hrvate/Hrvatice i Srbe/Srkinje.³

Na prvi pogled može delovati čudno da smo istraživanjem o spomenicima obuhvatili i spomenike koji *ne postoje*, odnosno neobeležena mesta stradanja. Naravno, ne postoji spomenik na svakom pojedinačnom mestu stradanja u Bosni i Hercegovini. S obzirom na prirodu rata i brojne žrtve to bi značilo da bi zemlja bila skoro popločana spomenicima. Međutim, uvideli smo da postoje inicijative da se neka mesta stradanja obeleže, ali su do sada bile bezuspešne. Razlog neuspeha je uglavnom političke prirode: radi se o žrtvama koje su pripadale etničkoj manjini u datoj regiji, a vlasti koje predstavljaju etničku većinu ne dozvoljavaju da se podigne spomenik. To čini takva mesta sećanja posebno važnim za ovo istraživanje, jer o kulturi sećanja u istoj meri (ako ne i više) govori ono čega nema, što se prećutkuje i poriče, ono što se zaboravlja, kao i glomazni spomenici na trgovima gradova.

Svaki od obrađenih 85 spomenika dobio je **identifikacijsku karticu** koja, u idealnoj varijanti, sadrži sledeće podatke:

- zvaničan naziv spomenika;
- lokaciju, entitet;
- godinu izgradnje/otvaranja;
- potpun navod teksta koji je ispisan na spomeniku;

³ Zbog preglednosti teksta, u nastavku će se muški rod koristiti kao generički, ali odnosiće se na oba pola, ukoliko nije naglašeno drugačije.

- da li je spomenik podignut za stradale vojnike ili civile;
- kojoj etničkoj grupi su stradali pripadali;
- sa kog su područja žrtve;
- dimenzije spomenika;
- ko je podigao spomenik;
- informacije o izboru lokacije;
- ko je autor/ka spomenika;
- interpretacija ideje autora;
- dosadašnje izmene/intervencije na spomeniku, ako ih je bilo;
- kako se spomenik danas koristi, poznate komemoracije i
- druge relevantne informacije.

Kreirali smo **upitnik**, koji nam je bio najvažniji izvor za navedene podatke, i tražili od nadležnih tela da ga popune.⁴ Nadležna tela su lokalne ili kantonalne vlasti, odbori za podizanje spomenika, zatim boračka udruženja i udruženja porodica žrtava (koja su najčešće inicijatori podizanja spomenika). Za jedan broj spomenika nismo uspjeli da dobijemo zvanične podatke od organa vlasti, pa smo se u tim slučajevima oslonili na podatke kojima su raspolagala udruženja. Najčešća poteškoća u ovom procesu bilo je locirati koja je služba u određenoj opštini nadležna za pitanje spomenika, a i voljna da nam izađe u susret i dostavi tražene informacije.

Za svaki od 85 spomenika urađen je niz **fotografija** koje prate identifikacijsku karticu. U ovoj publikaciji možete videti samo užu selekciju fotografija, dok se baza podataka i fotografija o svim istraživanim spomenicima nalazi na internet stranici: <http://kulturasjecanja.org>.

Na samom početku istraživanja organizovali smo dve **fokus grupe**. Prva fokus grupa primarno se sastojala od mirovnih aktivista i aktivista za ljudska prava, ali i novinara, istoričara i istraživača koji se bave temom sećanja. Druga fokus grupa sastojala se od bivših boraca. I u jednoj i u drugoj grupi bili su pretežno ljudi iz Bosne i Hercegovine, ali pozvali smo i nekoliko saradnika iz Hrvatske, Srbije i Makedonije. Obe fokus grupe bavile su se pitanjima: Čemu služe spomenici, zašto ih pravimo? Šta mislimo da bi spomenici trebalo da budu? Za koga pravimo spomenike? Kakvi su nam spomenici, kako ih doživljavamo, kakvu sliku prošlosti nam daju? Koliko doprinose pomirenju i konstruktivnom suočavanju s prošlošću? Šta bi bio željeni model: šta bi spomenici trebalo da sadrže, a šta ne bi, kakvu bi priču o prošlom ratu trebalo da pričaju? Obe grupe dale su nam preporuke i savete o čemu treba da vodimo računa u toku istraživanja.

Pored ovoga, imali smo čitav niz pojedinačnih razgovora sa ljudima na terenu.

2.2 Osnovni podaci o uzorku

Oslanjajući se na navedene kriterijume i na poznavanje bosanskohercegovačkog konteksta,

4 Upitnik je priložen u aneksu na kraju knjige.

napravili smo inicijalnu listu mesta koje bismo obuhvatili. U toku samog istraživanja, a na osnovu prikupljenih podataka i novih saznanja, ta lista je proširivana.

Na kraju smo odabrali uzorak od ukupno 85 spomenika koje smatramo dovoljno relevantnim i koji nam daju reprezentativnu sliku o stanju kulture sećanja u bosanskohercegovačkom društvu.⁵ Oni se nalaze u sledećim gradovima i selima:

Mapa 1: Mesta u BiH u kojima se nalaze obrađeni spomenici

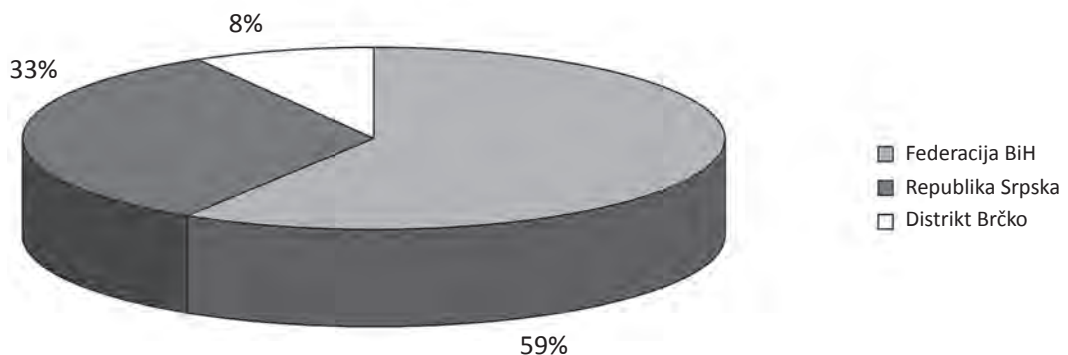

⁵ Listu spomenika uvrštenih u istraživanje možete naći u aneksu na kraju knjige.

- Agići (Derventa)
- Ahmići
- Bihać
- Bosanska Krupa
- Bratunac
- Brčko
- Brod
- Busovača
- Crkvina (Šamac)
- Čuništa (Olovo)
- Derventa
- Došci-Gornji Kamengrad (Sanski Most)
- Grabovica (Mostar)
- Kamičani (Kozarac)
- Kevljani (Prijedor)
- Kozarac
- Kravica (Bratunac)
- Kruščica (Vitez)
- Laništa (Brčko)
- Ledići (Trnovo)
- Livno
- Modran (Derventa)
- Mostar
- Obudovac (Šamac)
- Omarska (Prijedor)
- Pištaline (Bosanska Krupa)
- Pobrjeđe (Sanski Most)
- Prijedor
- Sanski Most
- Sarajevo
- Sijekovac (Brod)
- Sokolac
- Srebrenica
- Stog (Zavidovići)
- Šamac
- Trnopolje (Prijedor)
- Tuzla
- Velika Kladuša
- Velika Sočanica (Derventa)
- Višegrad
- Vitez, Stari Vitez
- Zavidovići

U Federaciji Bosne i Hercegovine nalazi se 50 spomenika, odnosno 59%; u Republici Srpskoj nalazi se 28 spomenika, što je 33%; a u distriktu Brčko 7 spomenika, odnosno 8%.

Grafikon 1: Broj spomenika iz uzorka po entitetima

Etnička zastupljenost i većinski/manjinski status

Da bismo imali sliku o etničkoj zastupljenosti, svrstali smo spomenike u četiri kategorije (videti Tabelu 1).

Tabela 1: Etnička zastupljenost

Kategorija	Broj spomenika	%
Spomenici za Bošnjake ili pretežno Bošnjake	45	53%
Spomenici za Srbe ili pretežno Srbe	21	25%
Spomenici za Hrvate ili pretežno Hrvate	12	14%
Za sve etničke grupe ili nedefinisano	7	8%

Naravno, podatke o etničkoj pripadnosti žrtava treba uzeti s rezervom, jer je skoro nemoguće utvrditi kako su se žrtve izjašnjavale i da li su se izjašnjavale, tako da se ovde radi o proceni nadležnih tela, ali i o našoj. Nešto više o ovome u narednom poglavlju.

Po podacima Istraživačko dokumentacionog centra (IDC) žrtve rata su u 64,64% slučajeva bili Bošnjaci, 26% Srbi i 8,76% Hrvati.⁶

Veoma nam je bilo važno da u istraživanje uključimo spomenike koji se odnose na etničku grupu koja je u manjini u sredini u kojoj se spomenik nalazi, jer je te spomenike najteže izgraditi, zbog protivljenja ili opstrukcije vlasti, i dobar su pokazatelj kakva se borba vodi oko suprotstavljenih sećanja.

Etnička grupa na koju se spomenik odnosi je u 69% slučajeva većinska etnička grupa, a u 22% slučajeva radi se o etničkoj grupi koja je u manjini. Tri spomenika podignuta su za etničku grupu koja jeste u manjini, ali koja je na vlasti u lokalnoj sredini, gde se uglavnom i izdaju dozvole za gradnju spomenika. Takav je slučaj, na primer, sa spomenikom u Kozarcu. Za 9% spomenika većinsko-manjinski status spada u kategoriju „nedefinisan“, kao što je slučaj sa ditriktom Brčko.

Možda je zanimljivo izdvojiti da se 8% spomenika koji su podignuti za sve etničke grupe ili za koje nacionalnost nije definisana nalaze u mestima sa bošnjačkom većinom.

Spomenici vojnicima i civilnim žrtvama

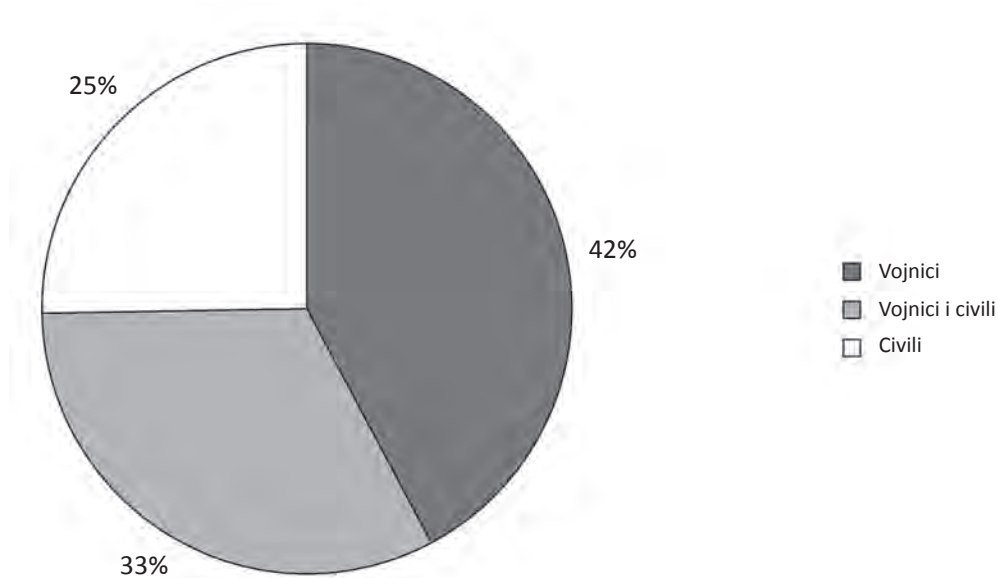
Najveći procenat spomenika podignuto je u znak sećanja na vojnike – 42%. Potom, 33% spomenika je u znak sećanja na vojnike i civile, i 25% u sećanje na civile.

Imajući u vidu podatke Istraživačko dokumentacionog centra koji je sproveo najrelevantnije istraživanje o ljudskim gubicima u Bosni i Hercegovini, po kojima je u ratu stradalo 60,14% vojnika i 39,86% civila, možemo reći da naš uzorak ne odstupa mnogo od stvarnog stanja.⁷

⁶ Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar, 2012, str. 125–126.

⁷ *Ibid*, str. 112.

Grafikon 2: Spomenici posvećeni vojnicima i/ili civilima

Kada su spomenici izgrađeni?

Jedan od kriterijuma za formiranje uzorka spomenika bio je da uzorak sadrži spomenike koji su izgrađeni u različitim periodima od rata do danas. Od obrađenih spomenika, dva su podignuta u toku rata. U narednim periodima od po pet godina (1996–2000, 2001–2005, 2006–2010 i 2011–2015) izgrađeno je između 13 i 19 spomenika. Za deset spomenika nismo ustanovili godinu izgradnje ili početka radova/otvaranja.

Tabela 2: Godina izgradnje/otvaranja/početka gradnje spomenika

Period	Broj spomenika
1991–1995. god.	2
1996–2000. god.	17
2001–2005. god.	19
2006–2010. god.	18
2011–2015. god.	13
Neobeležena mesta stradanja	6
Nedostaje podatak	10

Nismo uočili bitne razlike među spomenicima izgrađenim u različitim periodima.

3 Kultura sećanja u nekoliko primera

3.1 Hrastova glavica

Jama Hrastova glavica nalazi se na jednom od onih mesta koja su „na kraju sveta“. Od Sanskog Mosta dođete do Donjeg Kamengrada i srušene džamije, pa dalje nekim putevima, puteljcima i zemljanim putem koji vodi kroz šumu i šiblje. I na kraju tog puta ovenčanog kupinjakom nalazi se prirodna jama. Na ulazu uska kao bunar, u dubini postaje šira. U njoj su 1998. godine pronađeni ostaci 126 ljudskih tela. Bačenih tamo da se nikad ne nađu, na kraju sveta.

Šestog avgusta 1992. godine tu su dovezena dva autobusa. Bili su to obični autobusi gradskog javnog saobraćaja. Bili su puni ljudi, dotad zatočenih u logorima Keraterm i Omarska. Keraterm i Omarska su se zatvarali po hitnom postupku i trebalo se „otarasiti“ logoraša. Po trojicu ruku vezanih žicom dovodili su pred jamu i ubijali ih, pucajući im u glavu, pa potom tela bacali u jamu. Neki su sedeli na stolicama dok su pucali.

Forenzičari kažu da su naknadno i bombe bacane u tu jamu. Pretpostavlja se da su to bili pokušaji da se učutkaju jauci preživelih. Tu su nađeni i ostaci dvojice Sanjana ubijenih u Drugom svetskom ratu.

Poznato je da je jedan od logoraša uspeo da pobegne sa tog mesta, Ibrahim Fetahović. Ranjen je došao do kuće nekog Srbina, koji mu je dao hrane i vode i uputio ga da ide dalje, jer bi inače obojica stradali. Tako je uspeo da stigne do „bošnjačke“ strane, ali je kasnije u ratu poginuo. Međutim, kako je pričao ljudima šta je preživeo, na osnovu njegove priče pronađena je ova masovna grobnica.

Počinitelji nisu osuđeni, niti se vodi postupak ni pred jednim sudom.

Danas je na tom mestu spomenik. Nad ulazom u jamu ozidan je bunar, zatvoren gvozdenom rešetkom. Da u ovu jamu više ne bi bacali ljude. Na spomeniku i piše:

Spomen-obilježje Jama Hrastova glavica

Nad ovom jamom su 6. augusta 1992 godine pripadnici srpske vojske i policije ubili 124 zatočenika iz prijedorskih logora smrti Keraterm i Omarska. Ubijali su ih po trojicu svezane žicom i bacili u ponor dubok preko 20 metara. Skeletni ostaci su pronađeni 1998 godine kada su izvađene i kosti dvojice Sanjana ubijenih u Drugom svjetskom ratu.

Spomen-obilježje podižemo na 20. godišnjicu zločina u nadi da nikada više u ovu jamu neće bacati nevine ljude.

Udruženje Prijedorčanki „Izvor“

Udruženje logoraša Sanski Most

Svakog 5. avgusta održava se komemoracija.

3.2 Mobilna spomen-ploča za Korićanske stijene

Konvoj koji je vozio civile bošnjačke i hrvatske nacionalnosti iz Prijedora u Travnik na razmenu 21. avgusta 1992. godine, po naredbi je zaustavljen na planini Vlašić. Iz njega je izdvojeno oko 200 vojno sposobnih muškaraca koji su streljani na licu mesta. Nekoliko ljudi uspjelo je da preživi tako što su pre rafala skočili u provaliju. Za ovaj zločin je pred Sudom BiH osuđeno osam osoba.⁸

Udruženje Izvor iz Prijedora izradilo je spomen-ploču sa željom da je postave na mestu stradanja. Međutim, lokalne vlasti Opštine Kneževo u Republici Srpskoj ne daju odobrenje. Kako aktivisti ovog udruženja navode, obrazloženje koje su dobili jeste da bi ploča „ometala saobraćaj“. Tako je nastao fenomen mobilne spomen-ploče.

Naime, svakog 21. 08. na Korićanskim stijenama održava se komemoracija prilikom koje se spomen-ploča doveze i privremeno postavi na lokaciju. Nakon komemoracije ploču vrata u Prijedor.

Na njoj je ispisano:

Na ovom mjestu su 21.08.1992. pripadnici policije iz Prijedora ubili više od 200 prijedorskih civila.

3.3 Sijekovac

U selu Sijekovac, u opštini Brod, više civila je 26. marta 1992. godine izvedeno ispred svojih kuća, nakon čega je 9 ubijeno, a više kuća paljeno. Čovek koji nam priča o ovom zločinu kaže da zna jednog od počinioaca, koji je i sam iz Sijekovca: „Ja sam se njega plašio još dok sam bio dečacić. Tako ti je to u ratu, oni najgori isplivaju.“⁹ Njegovog venčanog kuma, koji je bio u gipsu, to su veče vezali i zapalili u kadi.

Ovo je jedan od prvih zločina na teritoriji Bosne i Hercegovine i predstavlja simbol stradanja srpskog stanovništva. Dogodio se pre nego što je zvanično počeo rat u Bosni i Hercegovini po bošnjačkom narativu – u Federaciji BiH se 6. april 1992. godine obeležava kao početak rata. Zločin u Sijekovcu veoma je važan za srpski narativ o ratu u BiH, pa komemoracija koja se održava svakog 26. 03. nije lokalnog karaktera, već je organizuje Odbor Vlade Republike Srpske za njegovanje tradicija oslobodilačkih ratova.

U selu je podignuta spomen-crkva, na mestu gde se nalazila ona koja je u toku rata srušena. Unutar crkve nalazi se spomen-ploča na kojoj su ispisana imena boraca i civilnih žrtava iz Sijekovca.

Na ploči na spoljašnjem zidu crkve stoji zastrašujuć tekst:

8 Osuđeni su: Damir Ivanković, Gordan Đurić, Saša Zečević, Zoran Babić, Milorad Škrbić, Dušan Janković, Željko Stojnić i Marinko Ljepoja. Vidi: Sud BiH, 2009, Presuda Damiru Ivankoviću, X-KR-08/549-1; Sud BiH, Presuda Gordanu Đuriću, 2009, X-KR-08/549-2; Sud BiH, 2013, Drugostepena presuda u predmetu protiv Saše Zečevića, S1 1 K 013227 13 Krž 2; Sud BiH, 2013, Drugostepena presuda u predmetu protiv Zorana Babića, Milorada Škrbića, Dušana Jankovića i Željka Stojnića, S1 1 K 003472 12 Kžk i Sud BiH, 2013, Drugostepena presuda u predmetu protiv Marinka Ljepoje, Petra Čivića i Branka Topole, S1 1 K 003365 12 Krž 12.

9 Zdravko Trifunović u razgovoru 03. 04. 2014. u Sijekovcu, o jedinom optuženom za ovaj zločin, Zemiru Kovačeviću.

Koliko je puta ovdje smrt urlala u svojoj pomami da se mržnjom opijene
ubice zasite srpske krvi?

Zakleti dušmani srpskog roda isukaše sablje. Šiknu krv novomučenika.

U ognju dogori martovska noć, svanu crna sijekovačka zora.

Pred sudom BiH se vodi postupak protiv jedne osobe za ubistvo dvoje ljudi.¹⁰

3.4 Sarajevske ruže

Ruže, kako su ih građani Sarajeva nazvali, jesu rupe u asfaltu na sarajevskim ulicama, nastale od granata. Nakon rata, u doba rekonstrukcije grada, veliki broj ovih ruža je nestao, asfalt je saniran ili izmenjen i mnogi tragovi granata više ne postoje. Iz potrebe da se očuva sećanje na 1425 dana opsade i granatiranje grada, građani Sarajeva su se organizovali i počeli da ispunjavaju preostale ruže crvenom bojom. Videćete ih na više mesta u centru grada. Neupadljive su, pa ako neko ne zna za njih, vrlo lako može da ih ne primeti.

One su jedinstven način da se obeleži autentično mesto stradanja. Diskretan, a veoma potresan. Nema natpisa, simbola, tumačenja, etničkih propozicija i obeležavanja teritorije. Samo poruka da je tu pored vas nekada eksplodirala granata i prostor da sami odredite svoje osećaje i misli. Koliko je ljudskih života koštala?

Sarajevskih ruža je sve manje. Prepuštene su volji građana da brinu o njima, pa i da ih brane kada dođe do renoviranja ceste. Od 2008. godine jesu u nadležnosti Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, ali bez adekvatnog budžeta za brigu o njima. Može se reći da ne postoji politička volja da se ovi jedinstveni poticaji na sećanje očuvaju. Amra Čusto dobro primećuje da oni koji grade politiku sećanja u Sarajevskim ružama ne prepoznaju snagu „koja bi mogla imati ulogu homogenizacije zajednice, jer nemaju ekskluzivno simboliku i sadržaj nacije, tradicije i vjere, na kojima se primarno grade današnji kolektivni identiteti“.¹¹

3.5 Brčko

Brčko je jedini grad u Bosni i Hercegovini u kome se u centru grada na relativno malo razdaljini mogu videti poveliki spomenici borcima sve tri bosanskohercegovačke vojske: borcima Vojske Republike Srpske (VRS), borcima Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH) i borcima Hrvatskog vijeća obrane (HVO).

Nije to bio miran kraj u toku rata, naprotiv. Mnogo ljudi je stradalo, bilo je masovnih ubistava civila, strašnih tortura u logoru Luka. Danas Brčko ne pripada nijednom od dva entiteta u BiH, ni Republici Srpskoj ni Federaciji BiH, već je od 2000. godine distrikt za sebe, gde vlast dele sva tri

¹⁰ Vidi Sud Bosne i Hercegovine, S1 1 K 009588 14 KRŽ - Kovačević Zemir, Predmeti u fazi pretresa ili žalbe na presudu, <http://www.sudbih.gov.ba> (pristup 04. 09. 2015.).

¹¹ Amra Čusto, *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941–1945. i 1992–1995. - Komparativna analiza*, Sarajevo: Institut za istoriju et al, 2013, str. 116.

konstitutivna naroda. Godine 2003. je u distriktu Brčko donet Zakon o spomenicima i simbolima po kome

U cilju postizanja pune ravnopravnosti svih konstitutivnih naroda u distriktu, bit će postavljeni spomenici Bošnjaka i Hrvata u užem dijelu grada Brčko između Savske džamije i katoličke crkve. Lokacije i dimenzije ovih spomenika će odgovarati spomeniku „Srpskim braniocima Brčkog“.¹²

Dugo nakon donošenja ovog zakona postignuti su i konkretni dogovori o izgradnji spomenika borcima HVO-a ispred Vijećnice i borcima Armije BiH, nekoliko koraka odatle u gradskom parku. Sporazum koji su potpisali lideri boračkih organizacija sve tri strane vrlo je impresivan, a zapravo sasvim ljudski. U njemu izjavljuju da do sporazuma dolazi „u cilju jačanja pomirenja među svim narodima u Distriktu; sa željom da doprinesu multietničkom karakteru Distrikta“.¹³

I neki Brčaci su danas ponosni što su jedino mesto u BiH u čijem centru grada postoje spomenici borcima nekad zaraćenih vojski.

Jedan spomenik za sve stradale Brčake ne postoji. Spomenici se, kao i na drugim mestima, podižu samo za „svoje“.

4 Šta nam govore spomenici: Nalazi i zapažanja

4.1 Etničke grupe

Jedna od hipoteza s kojom smo ušli u istraživanje jeste da nam je kultura sećanja jednostrana i etnocentrična, odnosno da se u spomenicima ogleda etnička podeljenost društva.

U procesu ispunjavanja identifikacione kartice za svaki spomenik, jedan od kompleksnijih zadataka bio je kako ustanoviti kojoj su etničkoj grupi pripadale žrtve kojima je spomenik podignut. Dovoljno je otežavajuća okolnost to što ne postoji pouzdan podatak kako su se žrtve izjašnavale za života. S druge strane, na osnovu verskih ili nacionalnih simbola kojima većina spomenika obiluje, nije teško zaključiti za koju su etničku grupu podignuti. Retki su spomenici koje je na osnovu izgleda teško povezati sa jednom etničkom grupom. Dobrodošli ste da testirate ovu tvrdnju prelistavajući fotografije spomenika u ovoj publikaciji.

Međutim, pokazalo se da je slobodna procena nepouzdana, jer se na spisku imena žrtava pojavljivalo i poneko ime koje ne spada u etničku grupu na koju ukazuju simboli na spomeniku. Ili, ukoliko ne bi bilo ispisanih imena, nadležna tela od kojih smo tražili podatke bi često davala ne sasvim očekivan odgovor: na primer, da je spomenik podignut za sve etničke grupe ili da je etnički sastav mešovit, uz dominantan broj jedne od grupa. Time bismo došli do velikog broja „mešovitih“ spomenika, oko 53%. S obzirom na to koliko je društvo podeljeno i koliko spomenika nosi nacionalne i etničke simbole, smatrali smo da ovaj podatak nije sasvim realan.

12 Skupština Brčko distrikta BiH, Zakon o spomenicima i simbolima, članak 15, 15. 10. 2003.

13 Sporazum od 10. novembra 2009. godine između Boračkog udruženja Republike Srpske, Udruge za izgradnju spomenika HVO-u i Udruženja Da se ne zaboravi koji nosi potpise lidera boračkih organizacija.

Tu smo uvideli da je pitanje: „Za koju etničku grupu je spomenik podignut?“, dvoznačno; može se odnositi na to ko su bili mrtvi kojima je posvećen ili na to ko su živi za koje je podignut. A izgleda da su ti mrtvi „mešovitiiji“ nego što neki današnji živi žele da se sećaju. Pa su tako neki koji su se možda izjašnjavali kao Bošnjaci ili Hrvati, možda čak kao Jugosloveni ili se nisu izjašnjavali uopšte, našli pod pravoslavnim krstom ili ocilima; a neki drugi koji su se možda izjašnjavali kao Bošnjaci, Srbi, ili kako god drugačije, našli su se pod katoličkim krstom, šahovnicom ili pak znakom *U*; i neki treći koji su se izjašnjavali kao Hrvati, ili Srbi, ili kako god drugačije, našli su se pod ljljanima, mesecom i zvezdom ili pod nišanom.

Pošto ne verujemo da se mrtve pitalo koji simbol bi hteli na spomeniku, ostaje nam samo da zaključimo da su o tome odlučivali preživeli. U slučaju stradalih vojnika, može se reći da su se možda vodili činjenicom pod kojim su se simbolima ovi vojnici borili. Međutim, kako je isti slučaj i sa spomenicima koji obuhvataju civile, zaključujemo da ti spomenici ne govore o stradalima, nego o preživelim. Takođe, utiska smo da u velikoj većini slučajeva spomenici nisu podignuti zbog stradalih, u sećanje na njih, već zbog preživelih.

4.2 Gde se spomenici nalaze, ko ih podiže i postoji li javni dijalog

Možemo primetiti da postoje tri vrste lokacija gde se spomenici najčešće nalaze. Poređane po učestalosti, one bi bile:

- centralna mesta u gradu/selu;
- autentična mesta (mesta stradanja, logori, mesta gde su pronađene masovne grobnice) i
- groblja i mezarja, ili pripadajuće površine verskih objekata.

Da su spomenici važni za današnje društvo, a posebno za bosanskohercegovačke političke elite, vidi se i u izboru njihovih lokacija. Većina spomenika podignuta je u centru mesta, na centralnim gradskim trgovima ili u parkovima, na vidnim mestima koja su prometna ili predstavljaju mesta okupljanja. Tek između 20 i 25% spomenika nalazi se na autentičnom mestu. S obzirom na prirodu rata i veliki broj stradanja civila, ne iznenađuje da su neka centralna mesta ujedno i autentična mesta stradanja.

Jedan broj spomenika koji se nalazi u verskim objektima ili pripadajućim površinama podignut je tu da bi se zaobišao proces dobijanja dozvole od vlasti koje su nadležne u slučaju podizanja spomenika na javnoj površini. Po pravilu se radi o spomenicima manjinskih etničkih grupa. Retki su spomenici podignuti na privatnim posedima.

Uglavnom su lokalne vlasti nadležne za izdavanje građevinskih dozvola i saglasnosti za izgradnju spomenika. Na primer, izuzetak je Memorijalni centar Srebrenica – Potočari o čijoj izgradnji je odluku doneo visoki predstavnik za BiH. Inicijative za podizanje spomenika kreću od udruženja ratnih veterana, porodica žrtava, nevladinih organizacija, meštana, verskih zajednica ili samih lokalnih vlasti. Velika većina spomenika je izgrađena sredstvima iz budžeta opština, ili viših organa vlasti. Čini se da su spomenici posvećeni vojnicima najčešće građeni sredstvima iz budžeta, dok su za spomenike posvećene civilnim žrtvama troškove često snosile porodice ili je podizanje finansirano iz privatnih fondova. Međutim, kako nismo uspeli da utvrdimo izvor finansija za svaki pojedinačni spomenik, ovu informaciju treba uzeti sa rezervom.

Retki su spomenici čije je idejno rešenje dobijeno preko javnog konkursa, u čijoj izradi su učestvovali umetnici ili koje je pratio ozbiljan javni dijalog, tako da se ne može reći da se dosta promišljalo o izgledu spomenika niti o simbolima i porukama koje će nositi. To se i vidi po tome kako spomenici uglavnom izgledaju. Za više od 50% spomenika nismo uspeli da dobijemo podatak ko je autor, odnosno ko je spomenik izradio. Pretpostavljamo da se radi o lokalnim kamenorescima koji inače rade nadgrobne spomenike, no ovaj utisak možda i vara.

Neuobičajena je praksa da jedan autor potpisuje spomenike podignute u više gradova. Međutim, beogradski skulptor Miodrag Živković radio je centralne spomenike vojnicima VRS u tri grada u Republici Srpskoj – u Brčkom, Derventi i Prijedoru – a asistirao je i u izradi spomenika u Brodu. Izradio je i spomenike u Bijeljini i Modriči, ali oni nisu ušli u ovo istraživanje. Po prikupljenim podacima, spomenike su podigle opštine i opštinski odbori BORS-a. Nije nam poznato da li je isto telo angažovalo jednog skulptora da izradi sve ove spomenike ili su ga pojedinačno angažovale opštine ili opštinski odbori BORS-a. Možemo pretpostaviti da su opštinski odbori iz ovih drugih gradova videli prvosagrađeni spomenik u Brčkom i rekli da bi i sami tako nešto. I tako nešto su i dobili. Ogromni, bronzani spomenici u centrima gradova, sa pravoslavnim obeležjima i mučeničkim siluetama/figurama. Međutim, imajući u vidu uniformnost ovih spomenika, i zaključujući da je budžet bio nešto izdašniji nego što je uobičajeno, moguće je da se neko nadređeno telo pozabavilo ovim spomenicima. Ali takav podatak nismo uspeli da dobijemo.

Posebno je zanimljivo što se radi o nagrađivanom jugoslovenskom skulptoru koji je izradio veoma poznate spomenike NOB-a: Spomenik streljanim đacima u Šumaricama, u Kragujevcu, Spomenik bitke na Sutjesci na Tjentištu i Spomenik Kadinjača kod Užica.

U gradu Sarajevu uniformnost je primetnija, kao i malo više reda u procesu podizanja spomenika.¹⁴ Na primer, na više mesta u gradu mogu se videti tipske spomen-ploče na mestima gde su se dogodila masovna stradanja građana, kao što je spomen-ploča građanima ubijenim u redu za hleb (obuhvaćena ovim istraživanjem). Na njima je isti tekst: „Na ovom su mjestu srpski zločinci [datum] ubili [broj] građana Sarajeva. Rahmet, pokoj i šutnja mrtvima. Proučite Fatihu i pomolite se. Pamтите i opominjite. Građani Sarajeva.“

Jedini spomenik za koji znamo da se oko njegove izgradnje vodio nekakav javni dijalog jeste Spomen-obilježje ubijenoj djeci opkoljenog Sarajeva. Diskusije su se vodile oko lokacije, oko simbola i vizuelnog rešenja. Najtužniji deo rasprave je onaj koji se vodio oko pitanja na koju se decu taj spomenik odnosi: da li na svu decu koja su poginula u Sarajevu u toku rata ili na decu koja su stradala u onim delovima Sarajeva koje je bilo pod opsadom, da li bi taj spomenik bio i za decu koja su stradala u delovima Sarajeva pod kontrolom srpskih snaga (Ilidža, Grbavica, Vogošća), to jest da li bi on bio i za srpsku decu koja su poginula, ali nisu poginula u delovima pod opsadom. Zapravo, da li je on samo za *našu* decu ili je i za *njihovu*. Predsednik Kluba Stranke demokratske akcije, Idriz Hodžić, pojasnio je:

Djeci koja su žrtve onih koji su pucali na grad Sarajevo - toj djeci mislim da bi trebalo grad Sarajevo da se oduži podizanjem takvog jednog spomenika. Zašto? Zbog toga što bi, po mom sudu, drugačiji pristup značio izjednačavanje žrtava i agresora.¹⁵

14 Ovo nije čudno s obzirom na to da Kanton Sarajevo ima telo koje se bavi oblikovanjem sećanja: Fond Kantona Sarajevo za izgradnju i očuvanje grobalja šehida i poginulih boraca, memorijalnih centara i spomen-obilježja žrtava genocida.

15 Dž. Halimović, „Spomenici kao oružje za etničke rasprave“, *Radio Slobodna Evropa*, 10. 06. 2009., <http://www.slobodnaevropa.org/content/article/687065.html> (poslednja poseta 9. 08. 2015.)

Politika kojom se deca označavaju kao agresori ista je kao i politika koja je držala Sarajevo pod opsadom, terorisala i ubijala njegove građane. Te politike su opet pobedile. I bi spomenik samo za *našu* decu.

Dijalog oko ovog spomenika jeste bio mučan. I jeste bio sa poraznim ishodom. Ali barem se vodio. U javnosti su se mogla čuti različita mišljenja i protivljenja nacionalističkim politikama. I to je korak napred u poređenju sa onim spomenicima koji nose zastrašujuće poruke, a podignuti su bez ikakve buke i otpora.

4.3 Izmene na spomenicima

Izmene na spomenicima mogu govoriti o promenama u društvenom sećanju. Zato nam je bilo važno istražiti da li su, i na koji način, spomenici menjani.

Dosta smo teško dolazili do podataka o eventualnim izmenama. Ipak, zaključujemo da su izmene vrlo retke i pre se odnose na obnavljanje ili dodavanje elemenata postojećem spomeniku nego na menjanje poruke i sadržaja. Izmene koje smo uočili i/ili o kojima smo dobili podatke su:

- obnavljanje spomenika i dodavanje elemenata,
- menjanje podataka u tekstu spomenika ili uklanjanje spornih reči iz teksta,
- premeštanje spomenika i
- uništavanje spomenika.

Na primer, spomenik šehidima na stadionu u Džebama kod Zavidovića je nekoliko godina nakon izgradnje ograđen metalnom ogradom. Više spomenika u Sarajevu su naknadno dobili element na kome su ispisana imena žrtava.¹⁶

Primer izmene podatka je spomen-ploča građanima koji su poginuli od granate čekajući u redu za hleb, koja se nalazi u Sarajevu u Ferhadiji. Jedan deo teksta glasi: „Na ovom su mjestu srpski zločinci 27. 5. 1993. ubili 26 građana Sarajeva.“ Primećuje se da je broj 26 prepravljen. Nekada je tu stajao broj 17, a prepravka se odnosi na poginule koji su naknadno preminuli u bolnicama. Međutim, u studiji o masovnim stradanjima civila u toku opsade Sarajeva objavljenoj prošle godine tvrdi se da je broj poginulih u redu za hleb ukupno 22 ljudi.¹⁷

Postoje i spomenici sa kojih su uklonjene reči koje su za predstavnike/ce vlasti bile sporne. Deo teksta na spomen-obilježju ubijenim i nestalim Bošnjacima u Višegradu, na mezarju Stražište, glasi: „Spomen-obilježje svim ubijenim i nestalim Bošnjacima djeci, ženama i muškarcima žrtvama u Višegradu.“ Spomenik su podigli udruženja građana, Islamska zajednica i Federalno ministarstvo za raseljena lica i izbeglice. Sa spomenika je uklonjena reč „genocid“, koja je bila sporna za vlasti, i to sa argumentom da ne postoji sudska presuda za zločin počinjen u Višegradu kojim je on okarakterisan kao genocid. Doneseno je čak i neko rešenje o uklanjanju spomenika, da bi na kraju

¹⁶ Spomen-ploči građanima koji su poginuli od granate na pijaci Markale dodata su imena stradalih na fasadi pijachne zgrade prilikom rekonstrukcije pijace, a preko otiska granate postavljen je pleksiglas. Spomen-obilježju ubijenoj djeci opkoljenog Sarajeva su godinu dana nakon podizanja dodati postamenti sa imenima dece.

¹⁷ Merisa Karović Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014: str. 62.

bila doneta odluka o uklanjanju samo reči „genocid“. Uklonili su je radnici komunalnog preduzeća iz Višegrada i predstavnici Odeljenja za inspeksijske poslove Opštine Višegrad u januaru 2014. godine. Na spomeniku je vidljiva izmena, čak se i naslućuje šta je nekada pisalo. Nekada je taj deo teksta glasio: „Spomen-obilježje svim ubijenim i nestalim Bošnjacima djeci, ženama i muškarcima žrtvama *genocida* u Višegradu.“

Sa spomenika civilnim žrtvama u Ledićima, opština Trnovo takođe je uklonjena jedna reč: *zločin*. Spomenik je podiglo udruženje građana kome je, prilikom zahteva za izdavanje građevinske dozvole za spomenik, načelnik opštine sugerisao da uklone reč „zločin“, jer bi spomenik mogao da bude uklonjen. Na spomeniku je reč „zločin“ zamenjena rečju „dešavanja“, a građevinska dozvola ni nakon dve godine nije izdata. Doduše, ni spomenik nije uklonjen. Sada deo teksta glasi: „U pomen 24 civila kao žrtve ratnog *dešavanja* iz proteklog rata u BiH.“ Prvobitna verzija je: „U pomen 24 civila kao žrtve ratnog *zločina* iz proteklog rata u BiH.“¹⁸

Neki spomenici su premeštani, ili neki njihovi delovi. Na primer, krst koji je deo Spomen-kompleksa Čardak, gde je otkrivena masovna grobnica civila, pre nego što je donesena odluka o izgradnji spomen-kompleksa, nalazio se u naselju Čardak (opština Derventa).

Spomenik Draži Mihailoviću imao je mnogo uzbudljiviju sudbinu. Statua četničkog generala Mihailovića (iz Drugog svetskog rata) napravljena je u Beogradu 1991. godine, u jeku „nacionalnog buđenja“, pa je transportovana u Vukovar, gde je postavljena 1992. godine. Iako to zvanično niko neće potvrditi, radi se o politici klasičnog obeležavanja teritorije. Kada je niz godina kasnije Vukovar prešao iz „srpskih“ u „hrvatske“ ruke, spomenik je vraćen u Beograd. Zatim su ga 1998. godine postavili u Brčkom. S obzirom na trud uložen u transport tamo-vamo, neko bi pomislio da se radi o vrhunskom umetničkom delu. Pošto je postavljanje ovog spomenika u multietničkoj sredini jasna provokacija, nije čudno što je nekoliko puta oštećivan, pa i srušen. Godine 2003. u Brčko distriktu donet je Zakon o spomenicima i simbolima po kome, između ostalog, na javnim površinama mogu biti spomenici „koji su na bazi ravnopravnosti svih konstitutivnih naroda“;¹⁹ dakle – oni za koje postoji saglasnost sva tri konstitutivna naroda. Pošto spomenik četničkom vođi nije zadovoljavao ovaj kriterijum, morao je biti uklonjen. Trenutno se (verovatno) nalazi u jednom selu pored Višegrada, ako je verovati novinskim izveštajima.²⁰ Proputovao je više nego prosečan stanovnik ovih prostora, ako izuzmemo one koji su izbegli u daleke zemlje, spašavajući se od nacionalističkih politika istrebljenja. A u centru Brčkog i dalje stoji postolje na kom je nekada bio ovaj spomenik.

Ali tu nije kraj. Godine 2004. pojavio se novi spomenik četničkom vođi u Brčkom, na pravoslavnom groblju. Groblje ne spada u javnu površinu, već je to posed Srpske pravoslavne

18 Još jedna zanimljivost u vezi ovog spomenika jeste da je on jedini spomenik, od obrađenih 85, koji je podignut za srpsku etničku grupu, a da je spomenik samo civilima. Postoje spomenici za vojnike, postoje i oni koji su za vojnike i civile, međutim izgleda da su jako retki oni koji su samo za civile. Slično je i sa hrvatskom etničkom grupom, i tu su spomenici samo civilima retki. IDC u svom istraživanju o ljudskim gubicima navodi i sledeći podatak: od stradalih civila 81% su bili Bošnjaci, 11% Srbi, 7% Hrvati i 1% ostali. Što se stradalih vojnika tiče: 54% su bili Bošnjaci, 36% Srbi i 10% Hrvati. Tokača, str. 112–117.

19 Zakon o spomenicima i simbolima Brčko Distrikta, 22/03. Skupština Brčko Distrikt BiH, Članak 4. <http://skupstinabd.ba/> (poslednja poseta 9. 08. 2015.).

20 Videti npr. M. Kusmuk, „Spomenik Draži Mihailoviću kod Višegrada“, *Večernje novosti*, 18. 08. 2013., dostupno na: www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:449566-Spomenik-Drazi-Mihailovicu-kod-Visegrada (poslednji pristup 10. 11. 2015.).

crkve. Spomenik je podigao Ravnogorski četnički pokret Republike Srpske, a crkva je ustupila zemljište.

Jedan spomenik u podeljenom gradu Mostaru prilično je izmenjen. Miniran je. Radi se o spomeniku poginulim pripadnicima Armije BiH. U obliku je ljljana, a na njemu je ispisano: „U spomen na sve pripadnike Armije Republike Bosne i Hercegovine koji su poginuli u ratu 1992–1995 braneći Mostar i državu BiH.“ Podignut je u aprilu 2012. godine, a srušen početkom 2013. godine. Ostaci i danas stoje i svedoče o vremenu u kom živimo.

Dosadašnje izmene na spomenicima ne govore nam mnogo o tome kako se menja sećanje, a jedan od razloga za to je što nisu davno postavljeni. Najstariji spomenik obuhvaćen ovim istraživanjem sagrađen je pre 19 godina. Još neki od razloga su i nedostatak promene u ideologijama pod kojima su građeni i nedostatak odmaka od rata, jer ga na neki način još uvek živimo.

Mnogo više uvida o menjanju sećanja možemo steći posmatranjem kako je na ovim spomenicima obeležen Drugi svetski rat.

4.4 Veza sa spomenicima posvećenim Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB)

Novi, nacionalistički režimi, gradeći nove identitete zajednica, stvarali su otklon od prethodnog režima na različite načine. Da bi novi režim dobio na legitimnosti, bilo je potrebno delegitimizirati prethodni, čiji je jedan od ključnih ideoloških elemenata bio nadetnički karakter partizanske borbe i jugoslovenske zajednice, oličen u sintagmi „bratstvo i jedinstvo“. Stoga su cvetala nova tumačenja i narativi o komunističkoj i jugoslovenskoj prošlosti. Kako su sećanja, pa time i spomenici, sredstva kojima se režim legitimiše, ovaj proces ogleda se i u gradnji novih spomenika i u odnosu prema starim spomenicima. A stari spomenici, spomenici posvećeni NOB-u su ili zapušteni, ili uklanjani, ili čak uništavani.

Iako ovo istraživanje nije obuhvatalo spomenike posvećene NOB-u i Drugom svetskom ratu, taj period je nemoguće u potpunosti zanemariti, jer se jedan deo spomenika iz rata 1991–1995. u Bosni i Hercegovini odnosi istovremeno i na Drugi svetski rat, ili čak i druge ratove, dok su neki u zanimljivoj simbiozi sa spomenicima posvećenim NOB-u.

Verovatno bi celo jedno istraživanje moglo da se posveti razlozima zašto se na novim spomenicima obeležava period NOB-a. Nama su posebno zanimljiva sledeća dva razloga:

- odavanje pošte nepopularnim žrtvama iz perioda Drugog svetskog rata i
- prilagođavanje sećanja na NOB nacionalističkim pogledima na svet.

Period NOB-a imao je svoje „nepopularne“ žrtve – žrtve partizana, odnosno komunističkog režima. Ove žrtve bile su zapravo zaboravljene i nisu se pominjale u jugoslovenskim narativima. Naravno, brojni grandiozni spomenici iz NOB-a nisu bili posvećivani ovim žrtvama. U potrebi da se ispravi nepravda i da im se oda počast, novi spomenici koji se odnose na poslednji rat, pominju i ove žrtve. Na primer, Centralno spomen-obilježje u Kozarcu pominje žrtve iz Drugog svetskog rata koji su stradali od partizana:

Ne dozvolimo da vrijeme izbriše sjećanje na sva ona, nama draga lica,
koja nam zlo devedesetih surovo odnese.

Mislimo na njih, ali i na 94 naša Kozarčanina, kojima je na ovom mjestu, 1944. godine, na svirep i kukavički način oduzet život.

Neka vam je svima, dragi naši lahka bosanska zemlja i vječni Božiji rahmet.

Spomenik poginulima sela Modran i okolnih mjesta, koji se nalazi na katoličkom groblju, svojim centralnim delom posvećen je poginulim vojnicima HVO-a u posljednjem ratu, a sedam ploča u lukovima sa strana posvećeno je periodu od 1941–1947. godine. Na svakoj ploči je naveden naziv jednog od okolnih sela (Dažnica, Gradina, Zelenik, itd.) i broj stradalih. Na primer: „Poginuli i stradali 1941. – 1947. iz Zelenika: 60.“ Ove ploče su poređane tako da čine potkovicu ili slovo U.

Međutim, i one žrtve iz perioda NOB-a koje su i ranije bile priznate i prepoznate, našle su se na spomenicima koji se odnose na rat od 1991–1995. godine. Ovim se nudi i kontinuitet, ali i novo svetlo na period NOB-a, jer se žrtve vode pod identitetom različitim od onog iz doba komunističke Jugoslavije.

Na spomeniku u Velikoj Sočanici kod Dervente sa jedne strane spomenika pominju se poginuli „srpski junaci ovog kraja 1992–1995“, a sa druge strane pali borci NOB-a i „žrtve fašističkog terora 1941–1945“. Na vrhu se nalazi krst, a sa strana su urezana ocila i zvezda petokraka. Tako su se simboli različitih politika i zapravo suprotstavljenih režima našli zajedno na jednom spomeniku. I u Agićima kod Dervente podignut je jedan spomenik s pravoslavnim obeležjima na kome se pominju i „srpski borci poginuli 1942–1945“. Ono što je zanimljivo jeste da se odmah iza njega, na metar i po razdaljine nalazi prilično zapušten spomenik iz NOB-a koji je bio oštećen, pa popravljen. Deo pravoslavnog spomenika na kom se pominju borci iz perioda 1942–1945 nije oštećivan. I spomenik u Bratuncu je posvećen žrtvama Drugog svetskog rata: „Od 1992. do 1995. godine – 3267 srpskih žrtava, od 1941. do 1945. – 6469 srpskih žrtava.“

U skladu sa nacionalističkim politikama, novi spomenici odaju poštu samo *našima* koji su stradali u Drugom svetskom ratu, iako su se i mnogi *naši* i mnogi *njihovi* u tom ratu zajedno borili. Ali ta se činjenica ne uklapa u nacionalističke narative, pa bi je trebalo zaboraviti ili preobličiti. Umesto toga, kroz etnifikovanje (i) onih koji su tada stradali uspostavlja se narativ o kontinuitetu istorijskog stradanja vlastite etničke grupe.

U Bosanskoj Krupi postoji spomenik Amri Sedić, šehidu koja je u januaru 1994. godine, u dvadeset četvrtoj godini, poginula u borbama u svom gradu. Spomenik je posvećen i ostalim šehidima *511. slavne brigade*. Ono što je zanimljivo u vezi sa ovim spomenikom je činjenica da se odmah iza njega nalazi spomenik iz NOB-a posvećen narodnoj heroini, partizanki Lepi Radić koju su SS trupe obesile na tom istom mestu. Imala je samo sedamnaest godina i postala je jedan od simbola NOB-a. Taj spomenik nije uklonjen, ali se skoro i ne vidi od spomenika Amri Sedić. Prizor izaziva utisak da se ova dva mlada uništena života takmiče u svojoj žrtvi. S druge strane, svedoči o konfuziji koja prati pokušaj uspostavljanja kontinuiteta sa prošlošću koja je počivala na potpuno drugačijim ideološkim premisama, u novim društvenim okolnostima.

Pored toga što ovi spomenici oslikavaju dominantne narative o ratu u BiH, njihova svrha je da učvrste postojeću viktimizaciju, da time postignu homogenizaciju grupe i drže nas u stalnom strahu od *drugih*. Oni poručuju: ako se dogodilo i 1942. ili 1947. godine, pa onda opet 1992, dogodiće se ponovo.

U Brčkom, na ulazu u deo zgrade bivšeg logora Luka, gde je postavljena ploča na fasadi koja ukazuje na stradanje civila 1992. godine, odmah pored nalazi se i ploča starijeg datuma, na kojoj

piše: „Na ovoj obali decembra mjeseca 1941. godine ustaški zlikovci ubijali su rodoljube i nevini narod sreza i grada Brčkog.“

Spomenik u Obudovcu jedinstven je primer. Odnosi se na čitav niz ratova. Naveden je broj žrtava u Prvom svetskom ratu, u Drugom svetskom ratu, u ratu u Bosni i Hercegovini 1991–1995, to jest, kako mu i ime kaže, podignut je palim Obudovljanima u proteklim ratovima od Protine bune (1858) pa naovamo. Jedan broj navedenih žrtava je verovatno bio na različitim zaraćenim stranama, ali im se imena sada nalaze na istom spomeniku. Na spomeniku je zabeleženo od koga su ljudi stradali: „Stradali od ustaša“, pa niz imena, „Stradali od četnika“, pa imena, „Stradali od partizana“, pa imena, itd. Na našim prostorima nije uobičajeno da se podiže jedan spomenik za one koji su bili neprijatelji. Međutim, radi se o ideološkim neprijateljima iz nekog prethodnog vremena, koji moraju biti pomireni jer sada postoje novi – etnički neprijatelji. A tim novim neprijateljima, iz poslednjeg rata, ovaj spomenik poštu ne odaje. To je spomenik Srbima stradalim u čitavom nizu ratova. I potpuno je u skladu sa nacionalističkom ideologijom. Jedan učesnik fokus grupe u okviru ovog istraživanja ovako je opisao taj spomenik: „Mi Srbi se obračunavamo s onim šta nam se desilo, šta nam se sada dešava, i šta će nam se dešavati.“²¹ Moglo bi se pomisliti da je spomenik nastao iz sasvim ljudske potrebe da se oda pošta svim ljudima iz jednog sela koji su stradali u besmislenim ratovima, bez obzira na kojoj strani su bili. Pre će biti da ćemo na ovakav korak morati još da sačekamo.

4.5 Slike neprijatelja

Brojni spomenici nas podsećaju ko su nam neprijatelji. Čak i kad nisu imenovani, oni se podrazumevaju. Stiče se utisak da je važnije pamtiti ko je neprijatelj nego ko su stradali. O tome svedoče natpisi: „Džamiju srušili komšije Srbi“, „... srpski fašistički agresor je granatom prekinuo 71 mladi život“, „hapšeni samo zato što su Srbi... mučki pobijeni od dušmanske ruke“, „ekstremisti HVO-a sa ciljem uništenja i progona bošnjačkog naroda“, „... da se mržnjom opijene ubice zasite srpske krvi“. To je reprodukcija straha od drugog.

Možda se ove poruke mogu razumeti, s obzirom na jeziva stradanja ljudi tokom rata. Međutim, naša društva u kamenu klešu afektirane predstave o neprijatelju i to ostavljamo budućim generacijama. A neprijatelj je bezoblična, uniformna, zastrašujuća masa. To su čitave etničke grupe. Ignoriše se činjenica o razlikama koje postoje u tim etničkim grupama, koje su pre svega političke. Ignorišu se oni koji su upozoravali i borili se protiv politika koje su dovele do rata, pa se i njih svrstava u tu bezobličnu zastrašujuću masu. I oni koji su silom prilika završili u ratu, ili su iz straha u njemu učestvovali. Nacionalistički korpusi ne mogu da osude nacionalističke politike koje su dovele do rata, jer bi time morali da sagledaju i svoju odgovornost. U skladu sa nacionalističkom politikom, osuđuju se čitave etničke grupe.

21 Učesnik fokus grupe održane 15. 12. 2012.

4.6 O čemu spomenici ne govore

Sasvim je uočljivo da spomenici ne govore o stradanju drugih.²² Drugi se pominju samo u obliku neprijatelja. Ne govore ni o zločinima koje su počinili neki *naši*. To se zaboravlja, a kako Renan tvrdi zaborav je od suštinske važnosti u procesu stvaranja nacije.²³ Ono što se lako pamti je tuđa krivica i odgovornost, ali je jako teško sećati se sopstvene.²⁴

U Trnopolju, malom selu nadomak Prijedora, imamo „školski“ primer poricanja. Tamo je podignut povelik spomenik palim borcima. Tekst na spomeniku glasi: „Borcima koji svoje živote ugradiše u temelje Republike Srpske.“ Prate ga prigodni rodoljubni stihovi Petra Kočića i Tarasa Ševčenka. Stihovi Ševčenka su na ukrajinskom.²⁵ Spomenik je u obliku orla ili nekog betonskog stvorenja s krilima. Neugledan spomenik. No, nije to problem s njim. Nije problem ni to što je to spomenik stradalim vojnicima. Problem je mesto gde je on podignut. Nalazi se upravo na mestu gde je na početku rata bio logor za nesrpsko stanovništvo, gde su zatvarani i stari, i žene, i deca, kroz koji je prošlo oko 23.000 ljudi i gde su zlostavljanja i silovanja bila redovne pojave.²⁶ Zgrada bivšeg logora još uvek postoji, nalazi se desetak metara od pomenutog spomenika. I ni na koji način nije obeleženo da se radi o bivšem logoru. Srpski zvaničnici još uvek negiraju da je to bio logor, tvrde da se radilo o „sabiromnom centru“ za izbeglice.

Veličati svoje vojnike na mestu gde su drugi ljudi stradali od te vojske, može se razumeti kao slavljenje zločina. Možda se ne radi o tome, već o potpunom nedostatku empatije za te druge. Neprijatelj je toliko dehumanizovan da se sa njim ne može saosećati.

Trnopolje nije usamljen slučaj. Brčanska Malta je mesto gde je izvršen napad na kolonu JNA koja se, u skladu sa dogovorom, povlačila iz kasarne u Tuzli 15. maja 1992. godine. Tom prilikom je poginulo oko 50 vojnika iz kolone. Njihovo stradanje na ovom mestu nije obeleženo, ali je izgrađena spomen-fontana braniocima Tuzle, a 15. maj se obeležava kao dan odbrane Tuzle. Jasno nam je da se mnogi ne bi složili sa poređenjem slučaja Trnopolja i Brčanske Malte, jer su u prvom u pitanju pretežno civili, dok su u drugom vojnici sa naoružanjem. Međutim, radi se o istoj *kulturi* slavljenja samo *svojih* na mestu gde su drugi stradali, o brisanju suprotstavljenog sećanja.

Nešto drugačiji primer postoji u malom selu Ledići, kod Trnova, gde stoji spomenik šehidima i poginulim borcima Armije BiH na kome piše: „Bože mili i jedini, Ti pomози da se nikad ne zaboravi, da se dušmanu nikad ne oprosti i da se nikad više ne ponovi.“ Spomenik je pored puta od makadama. S druge strane puta, na privatnom posedu, nalazi se spomenik srpskim civilnim žrtvama iz tog sela.²⁷ Gledaju se ova dva suprotstavljena sećanja, jedno drugo ne obuhvata. Kao da prkose jedno drugom u skoro zamrlom selu s putem od makadama: čija je žrtva veća. Ali bar postoje, nije jedno obrisalo drugo.

22 Osim u slučajevima gde je postojao treći zajednički neprijatelj.

23 Ernest Renan, „What is a nation?“, translated by Martin Thom, reprinted in: Homi Bhabha, ed., *Nation and Narration*, London: Routledge, 1990, str. 11.

24 Aleida Assmann, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, prevod: Drinka Gojković, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011, str. 140.

25 U Trnopolju postoji ukrajinska manjina. Oni su takođe bili mobilisani u toku rata.

26 Videti Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, *Presuda, Tužilac protiv Stakića*, IT-97-24-T, www.icty.org (poslednji pristup 10. 11. 2015). Videti takođe: Edin Ramulić, *Ni krivi ni dužni: Knjiga nestalih Opštine Prijedor*, Prijedor: Udruženje Prijedorčanki Izvor, 2012, str. 399-400.

27 Spomenik smo pomenuli u sekciji 4 pod naslovom „Izmene na spomenicima“.

Spomenik poginulim borcima i civilnim žrtvama grada Šamca, među nabrojanim civilima pominje više bošnjačkih imena. No, izgleda da su bar neki od njih poginuli dok su vršili dužnost radne obaveze (što je u ratu mahom bila funkcija za manjine i nepodobne). Veruje se da su korišteni kao živi štit, međutim nijedna presuda to ne potvrđuje. Ali zanimljivo je primetiti da na listi civilnih žrtava rata sudeći po imenima, ima više Bošnjaka nego Srba.

Spomenici ovde, kao i širom ovog militarističkog sveta, nikako ili vrlo retko govore o prigovaračima savesti, o *našima* koji su spašavali *njihove*, o komšijama koji su pomagali jedni drugima, o vojnicima koji su odbijali da pucaju ili su dezertirali, o onima koji su odbili da učestvuju u ubijanju i na vreme pobjegli i time poštedeli život svoj, ali i živote drugih ljudi, o onima koji su se borili protiv rata. Spomenici nikako ne govore o zlodelima koje su neki *naši* počinili *njihovima*, ne govore o našem žaljenju što je do toga došlo. Takav spomenik bi potpuno promenio paradigmu i postavio temelj za izgradnju uništenog poverenja.

5 Zaključci, kultura sećanja u BiH

Jedna od funkcija spomenika je gradnja identiteta. Nacionalnih. „Daje nam odgovor ko smo mi.“²⁸ Sećanje, odnosno komemoracija, kako Winter primećuje, čin je pripadnosti – sećati se znači učvrstiti zajednicu.²⁹

Spomenici pre svega govore o tome koliko smo *mi* stradali. Renan tvrdi da zajednička patnja povezuje više nego sreća: za nacionalno sećanje, žaljenje ima veću vrednost nego pobeđe, jer ono nameće obaveze i zahteva zajedničke napore.³⁰ Po spomenicima se može primetiti da postoji takmičenje u tome ko je više stradao. Ova mitski preuveličana uloga žrtve dovodi nas do toga da smo neosetljivi na stradanja drugih. Identitetska politika zasnovana na žrtvi je zapravo deo problema, kako Assmann tvrdi, ona je deo posttraumatskog sindroma, i nikako nije početak njegovog prevazilažanja.³¹ Neosetljivost na stradanja drugih i nepriznavanje i neprepoznavanje njihove patnje produbljuje sukob i jedna je od osnovnih prepreka obnavljanju porušenog poverenja. Jer, kako pokazuje i međunarodna studija više slučajeva koju su uradile McDowell i Braniff, takmičenje za žrtvu nad žrtvama je ključni faktor u legitimizaciji nasilja i njegovih posledica.³² A dok god se trudimo da legitimizujemo bezumno nasilje, ne možemo da izgradimo poverenje, niti stabilan mir.

Sudeći po spomenicima, kulture sećanja u BiH su suprotstavljene, jednostrane, etnocentrične, ukazuju na podeljenost društva u BiH, oslikavaju kolektivnu viktimizaciju, a ako ne poriču, onda bar ignorišu stradanje drugih. I tu nema velike razlike u odnosu na to ko ih podiže. Spomenici su nam podsetnik koliko smo stradali. To *mi* može da se razume i kao *mi* živi. Ako još nismo stradali, tek ćemo, jer nas spomenici, a posebno narativi kojima su inspirisani, podsećaju na dušmane koji

28 Učesnik/ca fokus grupe 15. 12. 2012.

29 Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European cultural history*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005 (first published 1995), str. 80.

30 Renan, str. 19.

31 Assmann, str. 97.

32 Sara McDowell i Máire Braniff, *Commemoration as Conflict: Space, Memory and Identity in Peace Processes*, London: Palgrave Macmillan, 2014, str. 173.

su još uvek tu pored nas.

Zvanične komemoracije događaja od velike nacionalne važnosti, kojima defiluju političke strukture, obiluju viktimizacijom i govorom mržnje. Može se čuti: „Oni su nas klali“, „Nikada nećemo oprostiti“, ali i: „Da se nikad ne ponovi.“ Međutim, u kontekstu svega izgovorenog to više ima prizvuk – da se *nama* ne ponovi, a *njih* će svakako stići zaslužena kazna. Pritom su, naravno, i *mi* i *oni* nacionalne/etničke odrednice.

Važno je napomenuti da kritika nacionalističke politike ne znači da je pogrešno voleti svoju naciju. Ljubav prema naciji može biti zasnovana na osećaju pripadnosti mesta na kojem se živi, na osećaju pripadnosti zajednici, na ljubavi prema kulturnom bogatstvu koje ona obuhvata. Takav osećaj zajedništva kod nekih ljudi pojačava osećaj sigurnosti kroz pripadnost. Međutim, ako je gradnja nacije zasnovana na kreiranju neprijatelja od drugih, na negiranju drugog, na negiranju njihovog prava na identitet, na negiranju i neosetljivosti na njihova stradanja, onda se ona doživljava preteće. A to je plodno tlo za održavanje sukoba drugim sredstvima i samo je pitanje kad će nas neodgovorne političke strukture povesti u sledeći rat.

Kuljić je u pravu kada tvrdi da u svakodnevici postoji mnoštvo slika prošlosti, a da dominira „jedna hegemonna slika“ koju nameću vlasti. I to je „službeno pamćenje“.³³ Međutim, kako to reče jedan od učesnika fokus grupe koju smo organizovali za potrebe ovog istraživanja: „Radi se o tome da je lansiran narativ, pa sad on izrasta odozdola.“³⁴ Jer, većinu spomenika podiže lokalna sredina, možda uz učešće ili inicijativu lokalnih vlasti, ali retko kada više instance vlasti.

Podatak da čak 72% građana u BiH smatra da su do sada izgrađeni spomenici i memorijali korisni za procese suočavanja s prošlašću³⁵ govori zapravo o tome koliko su spomenici problematični za proces konstruktivnog suočavanja s prošlašću, odnosno koliko su u skladu sa ušančenim narativima o ratu. Prošlost se vidi očima identiteta, tako da ona nije istorijska činjenica, već mit, ono što bi Assmann nazvala *afektivnim usvajanjem povesti*. I kao takva, „prošlost postaje stalno prisutna u sadašnjosti jednog društva“.³⁶ Spomenici iz poslednjeg rata koji podsećaju na period Drugog svetskog rata posebno potvrđuju ovu tezu. To je upozorenje, koje stoji kao pretnja: ako se dogodilo tada, pa sada, dogodiće se ponovo. Time se hrani mit o vekovnoj međunacionalnoj mržnji, a pothranjivati taj mit nije ništa drugo do priprema za neki sledeći rat. Kao što natpis na spomeniku u Potočarima kod Srebrenice dvosmisleno kaže: „Neka osveta bude pravda!“

Jedan od ratnih veterana je spomenike ovako opisao: „Spomenici se utapaju u vjerskim i nacionalnim obilježjima i liče na opomenu: *ovo ovdje je moje*, a ne predstavljaju mjesto na kojem se dogodilo neko nasilje, žrtve su tu nevidljive.“³⁷

McDowell i Braniff tvrde da dinamika oblikovanja sećanja i procesi i prakse koji idu uz njega mogu poslužiti kao sredstvo za nekada sukobljene strane da se upuste u surogatni oblik sukoba, ili da reaktiviraju sukob jer tranzicija ka miru nije garantovana zbog političkih okolnosti.³⁸ Svakako,

33 Kuljić, 2006, str. 9.

34 Učesnik fokus grupe održane 15. 12. 2012.

35 *Suočavanje s prošlašću i pristup pravdi iz perspektive javnosti – Specijalni izvještaj*. Sarajevo: Razvojni program Ujedinjenih nacija u BiH (UNDP BiH), 2010: str. 27.

36 Assmann, str. 44.

37 Učesnik fokus grupe sa ratnim veteranima održane 26. 05. 2013.

38 McDowell i Braniff, str. 37.

rat sećanja već imamo. Odnosno, kako Assmann kaže: „Dokle god traje bolna asimetrija sećanja, traje i rat.“³⁹ Međutim, šta je potrebno da bi nas rad na sećanju vodio ka pomirenju?

6 Ka kulturi sećanja koja doprinosi pomirenju

Već neko vreme iz političkih krugova vlasti u BiH može se čuti da su opredeljeni za pomirenje. Međutim, čini se da je njihovo razumevanje šta bi to pomirenje trebalo da bude, prvo uslovljeno promenom ponašanja druge ili treće strane, a zatim i teško ostvarivo. Radi se ili o očekivanju da *oni* priznaju da su krivi ili o očekivanju da svi sve napokon zaboravimo i okrenemo se budućnosti. I jedno i drugo teško da može da se dogodi, a i nema nikakve veze s pomirenjem, već sa prebacivanjem odgovornosti i upiranjem prstom na to šta drugi treba da urade.

Pomirenje se često izjednačava sa oprostom i to ga čini vrlo nepopularnim. Pomirenje i konstruktivno suočavanje s prošlošću, odnosno proces „prevladavanja prošlosti“ kako ga Kuljić naziva, ne može se smatrati procesom koji će nas dovesti do oprosta i izmirenja sa zločinima. Ništa nas ne može „izmiriti“ sa užasnim zlodelima koja su počinjena. To je sa jedne strane proces učenja „kako da se živi sa sećanjem da su zločini deo i naše istorije i našeg grupnog identiteta“.⁴⁰ A sa druge strane, proces oslobađanja od narativa kojima smo bili izloženi, ali ne tako što bismo ih zamenili novim isto toliko rigidnim, već tako što bi ih preispitali i razumeli procese i mehanizme njihovog stvaranja i reprodukcije, te ih ponovo posložili na način da definisani kolektivni identiteti ne predstavljaju pretnju ikome ili vrše funkciju opravdavanja nasilja ili podsticanja na nasilje. Utoliko je proces pomirenja usmeren i ka nama samima, ka pročišćenju od nepravde koju smo opravdavali ili ignorisali, on teži da naša društva učini boljim, slobodnijim, bezbednijim i sretnijim, a time poboljša i naš kvalitet života. Proces pomirenja počinje od nas i od doprinosa koji možemo dati da društvo koje doživljavamo kao svoje postane bolje time što će prevladati pošten odnos prema prošlosti, te ličnoj i kolektivnoj odgovornosti za nju.

Mi, aktivistkinje i aktivisti Centra za nenasilnu akciju, pomirenje razumemo kao odustajanje od mržnje i traženje načina da se dođe do pravde, a da se na tom putu nad drugim ne čini nepravda. Razumemo ga kao šansu da izgradimo izvesniju, bezbedniju i slobodniju budućnost za sve i smatramo da je to nešto što nam je preko potrebno.

Skoro dve decenije dugo iskustvo u radu na izgradnji mira govori nam da nećemo moći da dođemo do stabilnijeg mira dok god dobro ne poradimo na suočavanju s prošlošću i načinima na koje se sećamo. Jer nije moguće zaboraviti pretrpljene užase, i duhovi iz prošlosti će nas stalno proganjati. Kao što Buruma kaže: „Tek kada društvo postane dovoljno otvoreno i slobodno da pogleda unazad – ali ne sa stanovišta žrtve ili zločinca, nego sa stanovišta kritičara – tek tada će duhovi biti sahranjeni.“⁴¹

Veliki korak u tom procesu bio bi kada bismo postali svesni i stradanja drugih, pored okupiranosti sopstvenim (u smislu etničke grupe sa kojom se identifikujemo) stradanjem.

39 Assmann, str. 84–85.

40 Kuljić, 2006, str. 279.

41 Jan Buruma, *Plata za krivicu: Uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu*, prevod: Gordana Vučićević, Beograd: Samizdat FreeB92, 2002, str. 237.

Prepoznavanje i priznavanje stradanja drugih teško ide, zato što sa sobom povlači prepoznavanje i priznavanje sopstvene odgovornosti. Assmann, imajući u vidu iskustvo Nemačke, tvrdi da je za to uglavnom potreban snažan spoljašnji pritisak.⁴² U našem slučaju, spoljašnji pritisak prakticiran je tokom dvadeset godina sa vrlo slabim rezultatima. Potreban je pritisak iznutra. Potreban je angažovan rad savesnih građana koji razumeju da je osvajanje sopstvene slobode nužno povezano sa izgradnjom narušenog poverenja među grupama ili čak komšijama, a koji bi vršili pritisak na svoje političke strukture da se stradanje drugih prepozna. Taj put izgradnje poverenja nužno ide putem društvene prisutnosti prepoznavanja stradanja drugih i izražavanja žaljenja za sve žrtve rata i posleratnog nasilja.

Kada bi jedna zajednica podigla spomenik onima koji su stradali od zločinaca iz redova te zajednice, to bi bio i te kakav korak ka pomirenju. Ne znamo kad će se taj korak dogoditi, ali to vreme će doći. Do tada, imamo spomenike koji mahom ne doprinose pomirenju, već razgradnji krhkog mira. Naravno, nisu ni građeni zarad pomirenja. Na jednom od dijaloga među bivšim borcima koji su ratovali na različitim stranama pričali smo o spomenicima i porukama koje nose, pa su borci sa „one druge“ strane okarakterisali jedan spomenik kao neprikladan i preteći. Na to je jedan od boraca rekao kako je on bio u odboru za izgradnju tog spomenika i dodao: „Kad smo pravili taj spomenik, nismo uopšte mogli da zamislimo da će doći vreme da ćete vi sa druge strane ovamo dolaziti. Sada vidim da to nije bilo u redu.“

Spomenici su takvi kakvi su, međutim, prosto uklanjanje ili rušenje nije nužno niti najbolje rešenje.

Ti spomenici svedoče o društvu i vremenu u kojem su izgrađeni. Slika o sebi koju smo kao društvo gradili je slika o povređivanju, o neprerađenom gubitku, o neosetljivosti na bol drugih. Slika je ružna, ali upozorava, i zato će se s vremenom menjati interpretacije spomenika tako što će od zamišljenog veličanja sopstvene žrtve postajati dokazi vremena mržnje, neosetljivosti na stradanja drugih. Kada osetimo stradanja drugih, oni prestaju biti drugi, a vraćamo im dostojanstvo time što im ponovo dajemo ljudski lik, jer su to najčešće naši sugrađani, komšije. Zato se ne trebamo sećati stradanja *drugih*, već uistinu nas samih, različitih po mnogo čemu a ne samo etničkom poreklu, pripadnosti religijskoj skupini ili nekom trećem kriterijumu.

Ako ikada prevlada mišljenje da su postojeći spomenici neprikladni, važno bi bilo promeniti njihovu interpretaciju i na taj način učiti iz prošlosti. Oni spomenici koji vređaju druge treba da postanu znaci upozorenja svima nama da se tako nešto ne ponovi u budućnosti. Treba da se zapitamo šta slavimo i kako slavimo, a prethodno treba da odlučimo da li želimo da naša deca nastave ratove iz prošlosti ili želimo da prevaziđu ta neprijateljstva. Od toga sve zavisi.

Naše iskustvo u radu sa ratnim veteranima pokazuje da je promena moguća, da se mogu napraviti veliki koraci, a da za to nije potrebno mnogo. Na primer, hrabar čin bivših boraca – koji su ratovali na suprotstavljenim stranama – koji zajedno odlaze na zvanične komemoracije kako bi odali poštu žrtvama i te kako ima odjeka. Prisustvo „neprijatelja“ koji je došao da oda poštu „našim“ žrtvama često utiče na atmosferu, pa i na retoriku na komemoraciji. Govor mržnje se smanji. Ljude je verovatno sramota da koriste govor mržnje u prisustvu onih na koje se odnosi.⁴³

42 Assmann, str. 140.

43 Više o radu Centra za nenasilnu akciju sa ratnim veteranima videti na <http://nenasilje.org> ili u I. Franović, Ratni veterani u procesu konstruktivnog suočavanja s prošlošću, Sarajevo-Beograd: Centar za nenasilnu akciju, 2015, dostupno na: <http://nenasilje.org/2015/clanak-ratni-veterani-u-procesu-konstruktivnog-suočavanja-s-prosloscu>.

Pogrešna je teorija, na koju smo često nailazili, da je ključ pomirenja u izgradnji novog nacionalnog identiteta. Kao da ljudi moraju prestati biti to što osećaju da jesu da bi živeli u miru sa drugima – misao je skoro uvredljiva. Ljudi ne vole da im neko nameće identitet; biraju ga sami ili ga preuzimaju od svoje porodice ili okoline. Gradnja rigidnih identiteta ništa na ovim prostorima dobro nije donela, uvek se radilo o potiskivanju i negiranju nekih drugih identiteta ili njihovoj kvalifikaciji kao nepodobnih. Ključ pomirenja su briga za sebe i svoje komšije, empatija sa stradanjem i jednih i drugih i trećih, iskrena želja i trud da se nikad više nikom ne ponovi. Za to su nam potrebni načini memorijalizacije koji uključuju različite perspektive, omogućuju da se obeleži stradanje i prizna patnja žrtava bez obzira kojoj grupi one pripadaju i koji podstiču dijalog o kulturnim obrascima, ideologijama, društvenim mehanizmima i strukturama koje su dovele do nasilja i stradanja. Njihov cilj je uspostavljanje kulture sećanja gde se patnja ne relativizuje, a nasilje ne opravdava, u kojoj će biti mesta za sećanje na nepravde nanete svim ljudima, ali i za sećanje na činoe otpora nasilju i ratu, neslaganja i građanske hrabrosti. Sa takvom kulturom sećanja stvorili bi se uslovi za međusobno razumevanje, empatiju i solidarnost.

Zašto Bosna i Hercegovina ne bi bila mesto gde su ljudi uspeli da prebrode neprijateljstva i stradanja iz prošlosti? Zašto čitav ovaj region u kome delimo istoriju i dobar deo kulture ne bi bio takvo mesto? Pa da se ponosimo time što nam je garancija mira poverenje u ljude pored kojih živimo. Mi smo uvereni da je to moguće, da nam je nadohvat ruke. Zavisi samo od nas.

7 Literatura

- Assmann, Aleida, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, prevod: Drinka Gojković, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
- Barsalou, Judy i Victoria Baxter, „The Urge to Remember: The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice“, u: *Stabilization and Reconstruction Series* No. 5, januar 2005.
- Bougarel, Xavier, „Death and the Nationalist: Martyrdom, War Memory and Veteran Identity among Bosnian Muslims“, in X. Bougarel et al, *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, Aldershot: Ashgate, 2007, str. 167–191.
- Buruma, Ian, *Plata za krivicu: Uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu*, prevod: Gordana Vučićević, Beograd: Samizdat FreeB92, 2002.
- Cipek, Tihomir, ur., *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, Zagreb : Disput, 2011.
- Čusto, Amra, *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941–1945. i 1992–1995. Komparativna analiza*, Sarajevo: Institut za istoriju et al, 2013.
- Čusto, Amra, „Spomenici i identiteti na primjeru sarajevskog Trga oslobođenja ‘Alija Izetbegović’“, u: Kamberović, Husnija, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz istoriju: Zbornik radova*, vol. 2, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, str. 229-237.
- Franović, Ivana, Nenad Vukosavljević i Tamara Šmidling, *Pomirenje?! Priručnik za rad na suočavanju s prošlošću kroz treninge i radionice*, Beograd-Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2012.
- Franović, Ivana, *Ratni veterani u procesu konstruktivnog suočavanja s prošlošću*, Sarajevo-Beograd: Centar za nenasilnu akciju, 2015., dostupno na: <http://nenasilje.org/2015/clanak-ratni-veterani-u-procesu-konstruktivnog-suocavanja-s-prosloscu>.
- Irwin, Rachel i Velma Šarić, *Specijalni izveštaj: Pokušaji da se obeleže mesta stradanja podelili Bosnu*, Institute for War and Peace Reporting, decembar 2010.
- Karačić, Darko, Tamara Banjeglav i Nataša Govedarica, *Re: vizija prošlosti: Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini*,

- Hrvatskoj i Srbiji od 1991. godine*, Sarajevo: Asocijacija alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije et al, 2012.
- Karge, Heike, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, prevod: Aleksandra Kostić, Beograd: Biblioteke XX vek, 2013.
- Karović - Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014.
- Kuljić, Todor, *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kuljić, Todor, *Tanatopolitika: Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd: Čigoja štampa, 2014.
- Levinson, Sanford, *Written in Stone: Public Monuments in Changing Societies*, Durham and London: Public planet books, 2001.
- Lošonc, Alpar, „Aspekti politike sećanja u Srbiji“, u *Habitus VI*: 11–12, 2005, str. 68–83.
- Manojlović-Pintar, Olga, „Uprostoravanje ideologije: spomenici Drugoga svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta“, u: Igor Graovac (prir.), *Dijalog povjesničara/istoričara*, 10/1, Osijek 22–25. Rujna 2005., Zagreb: Friedrich Neumann Stiftung, 2008, str. 287–307.
- McDowell, Sara i Máire Braniff, *Commemoration as Conflict: Space, Memory and Identity in Peace Processes*, London: Palgrave Macmillan, 2014.
- Ramulić, Edin, *Ni krivi ni dužni: Knjiga nestalih Opštine Prijedor*, Prijedor: Udruženje Prijedorčanki Izvor, 2012.
- Renan, Ernest, „What is a nation?“, translated by Martin Thom, reprinted in: Homi Bhabha, ed., *Nation and Narration*, London: Routledge, 1990, pp. 8–22.
- Suočavanje s prošlošću i pristup pravdi iz perspektive javnosti - Specijalni izvještaj*. Sarajevo: Razvojni program Ujedinjenih nacija u BiH (UNDP BiH), 2010.
- Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar, 2012.
- Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European cultural history*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005 (first published 1995).

Internet izvori (poslednji pristup 10. 11. 2015):

- BIRN, Suprotstavljena sećanja: Istraživanje o posleratnim spomenicima na Balkanu, www.balkaninsight.com/rs/page/balkanska-tranziciona-pravda-suprotstavljena-sećanja
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, www.icty.org.
- Radio Slobodna Evropa, www.slobodnaevropa.org
- Skupština Brčko distrikt BiH, <http://skupstinabd.ba>
- Sud Bosne i Hercegovine, www.sudbih.gov.ba.

8 Aneksi

8.1 Upitnik koji su popunjavala nadležna tela i/ili organizacije

1. Zvanično ime spomenika
2. Lokacija spomenika/mjesta stradavanja (ukoliko je moguće, navesti tačnu adresu)
3. Da li lokacija obilježava konkretno mjesto stradavanja žrtava (pokolj/masakr, bitka, logor, itd) ili je lokacija izabrana (park, groblje, dvorište vjerskih objekata, škola itd)? Kako je izabrana lokacija i ko ju je birao?
4. Kada je podignut?
5. Na čiju inicijativu je spomenik podignut?
6. Ko je podigao spomenik (mjesna zajednica, opština, vjerska zajednica, udruženje boraca, civilne inicijative... itd)? Kako su obezbjeđena sredstva za podizanje spomenika? (Iz budžeta, donacije, dobrovoljni prilozi...)
7. Ko je autor idejnog rješenja i kako je izabrano konačno rješenje? (Da li je uopšte bilo konkursa/ više rešenja u ponudi?)
8. Da li je poznata interpretacija autora (šta predstavlja/simbolizira spomenik)?
9. Da li je bilo primjedaba/javnih rasprava u vezi sa izgradnjom spomenika? Ako jeste, kakvih i od koga?
10. Kome je spomenik podignut? (civilne žrtve, vojnici, oboje)?
11. Za koju etničku grupu je podignut (B/H/S, mješovito)? Ako je mješovito, kojih ima najviše (dominantan broj)?
12. Da li se odnosi na žrtve iz lokalne zajednice ili šire?
13. Da li su prisutni zahtjevi/ideje za uklanjanje ili izmještanje spomenika, ili izmjena na samom spomeniku (simboli, tekstovi...)?
14. Da li je već bilo promjena na spomeniku? Kada, kakvih, zašto?
15. Dimenzije spomenika
16. Kako se danas koristi spomenik?
17. Izvor podataka

8.2 Spomenici uvršteni u istraživanje

Ahmići, Spomen-obilježje Ahmići

Bihać, Spomen-obilježje, mjesna zajednica Luke

Bihać, Spomen-obilježje Humci

Bihać, Žegar, Spomen-obilježje žrtvama Domovinskog rata

Bosanska Krupa, Pištaline, Spomen-soba šehidima i poginulim borcima u MZ Pištaline

Bosanska Krupa, Pištaline, Šehidsko groblje Ometaljka

Bosanska Krupa, Spomen-obilježje žrtvama oslobodilačkog rata 1992–95. Općine Bosanska Krupa
 Bosanska Krupa, Spomenik Amri Sedić
 Bratunac, Kravica, Spomen-obilježje srpskim žrtvama Birča i Srednjeg Podrinja
 Brčko, Srpskim braniocima Brčkog
 Brčko, 108. HVO pješačka brigada
 Brčko, Spomenik šehidima i poginulim borcima ARBiH
 Brčko, Logor Luka, Spomen-soba – Muzej logoraša u Bosni i Hercegovini
 Brčko, Spomenik Draži Mihailoviću
 Brčko, Spomen-groblje za nestale Brčake
 Brčko, Laništa, Spomenik žrtvama četničkog masakra 8. svibnja 1992.
 Brod, Centralni spomenik poginulim borcima odbrambeno-otadžbinskog rata RS 1991–96. sa područja opštine Brod
 Brod, Sijekovac, Spomen-crkva posvećena sijekovačkim žrtvama
 Busovača, Hrvatskim žrtvama poginulim u domovinskom ratu u Općini Busovača
 Busovača, Spomen-soba brigade HVO Nikola Šubić Zrinski
 Busovača, Logor Silos
 Derventa, Centralno spomen-obilježje
 Derventa, Spomenik u Velikoj Sočanici
 Derventa, Spomen-kompleks Čardak
 Derventa, Spomenik poginulim pripadnicima 103. brigade HVO Derventa
 Derventa, Agići, Spomen-obilježje Agići
 Derventa, Spomenik poginulima sela Modran i okolnih mjesta
 Kozarac, Centralno spomen-obilježje žrtvama sa regije Kozarca 1992–95.
 Kozarac, Memorijalni kompleks Šehidsko mezarje Kamičani
 Livno, Spomenik poginulima za slobodu hrvatskog naroda
 Livno, Memorijalni centar Rujani, Crkva Sv. Jurja mučenika
 Mostar, Spomenik poginulim pripadnicima ARBiH
 Mostar, Grabovica, Spomenik civilnim žrtvama rata u Grabovici
 Olovo, Čuništa, Šehidska česma
 Prijedor, Za krst časni
 Prijedor, Logor Omarska
 Prijedor, Spomen-ploča logor Keraterm
 Prijedor, Spomen-obilježje palim borcima iz Trnopolja
 Prijedor, Logor u Trnopolju
 Prijedor, Spomen-obilježje Kevljani 2005
 Prijedor, Spomen-ploča – masovna grobnica Stari Kevljani
 Prijedor, Spomen-ploča za žrtve na Korićanskim stijenama
 Sanski Most, Spomen-kompleks Sanski Most

Sanski Most, Spomen-ploča logorašima u parku
 Sanski Most, Spomen-ploča logorašima (ispred hotela Zlatna dolina)
 Sanski Most, Spomen-ploča ubijenim u logoru Sanakeram
 Sanski Most, Spomen-obilježje Jama Hrastova glavica
 Sanski Most, Došci-Gornji Kamengrad – Porušena džamija
 Sanski Most, Šehidsko spomen-obilježje džemata Došci-G.Kamengrad
 Sanski Most, Pobrjeđe, Spomen-obilježje Pobrjeđe
 Sarajevo Spomen-obilježje ubijenoj djeci opkoljenog Sarajeva 1992–1995.
 Sarajevo, Spomen-ploča posvećena ubijenim građanima Sarajeva u masakru 05. 02. 1994. na zelenoj pijaci Markale
 Sarajevo, Spomen-obilježje Trg Heroja
 Sarajevo, Spomenik šehidima i palim borcima, Dolac Malta, Sarajevo
 Sarajevo, Koševo, Spomen-obilježje na šehidskom mezarju, pomoćni stadion Koševo
 Sarajevo, Spomen-ploča na zgradi Vijećnice
 Sarajevo, Spomen-ploča ubijenim građanima Sarajeva u masakru 27. 05. 1992.
 Sarajevo, Sarajevske ruže
 Sarajevo, Dobrovoljačka
 Sokolac, Vojničko spomen-groblje Mali Zejtinlik
 Srebrenica, Memorijalni centar Srebrenica – Potočari, Spomen-obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine
 Šamac, Centralni spomenik palim za slobodu 1992–95.
 Šamac, Spomenik poginulim borcima i civilnim žrtvama grada Šamca
 Šamac, Spomen-soba poginulim borcima II posavske brigade
 Šamac, Crkvina, Spomenik poginulim borcima i civilnim žrtvama Crkvine
 Šamac, Logor u Crkvini
 Šamac, Obudovac, Spomenik palim Obudovljanima u proteklm ratovima (od Protine bune pa naovamo)
 Trnovo, Ledići, Spomenik civilnih žrtava rata 1992–1995 u Ledićima
 Trnovo, Ledići, Spomenik Šehidima i poginulim borcima Dobrinjske brigade u selu Ledići-Bjelašnica
 Tuzla, Spomen-ploča na Kapiji
 Tuzla, Aleja mladosti - Spomen-groblje žrtava poginulih na kapiji 25. maja 1995.
 Tuzla, Spomen-obilježje poginulim braniocima Tuzle
 Tuzla, Spomen-obilježje poginulim nosiocima ratnih priznanja od 1992. do 1995. godine
 Tuzla, Spomenik borcima i šehidima na Brčanskoj Malti
 Tuzla, Spomen-fontana na Brčanskoj Malti
 Tuzla, Brčanska Malta
 Velika Kladuša, Šehidsko turbe, borcima Armije RBiH poginulim u oslobodilačkom ratu 1992–1995.
 Velika Kladuša, Spomen-obilježje poginulim pripadnicima Narodne odbrane – Mezarje Dubrave

Višegrad, Spomen-obilježje svim ubijenim i nestalim Bošnjacima djeci, ženama i muškarcima
žrtvama u Višegradu

Vitez, Kruščica, Šehid-soba Kruščica

Vitez, Stari Vitez, Spomen-obilježje šehidima Starog Viteza

Zavidovići, Spomen-obilježje šehidima i poginulim borcima i civilnim žrtvama rata 1992–95.

Zavidovići, Spomen-soba 328. Slavne brdske brigade

Zavidovići, Spomenik šehidima Džeba-Ridžala 1992–1995.

Zavidovići, Stog, Pravoslavna crkva

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

316.75(497.6)"19/20"

355.426(497.6)"1992/1995"

RAT sjećanja : Istraživanje o mjestima stradanja i sjećanja na rat u
BiH / [uredništvo Ivana Franović, Nenad Vukosavljević ; fotografije Nedžad
Horozović, Nenad Vukosavljević]. - Sarajevo ; Beograd : Centar za nenasilnu
akciju, 2016 (Novi Sad : Stojkov). - 233 str. : ilustr. ; 20 X 26 cm

Tekst uporedo na bos, srp i hrv jeziku. - Tiraž 800. - Str. 8-9: Predgovor
/ Davorka Turk. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-89845-02-0

a) Култура сећања - Босна и Херцеговина - 20в-21в b) Босна и
Херцеговина - Грађански рат - 1992-1995
COBISS.SR-ID 221350412

